

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ номидаги САМАРҚАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ғайбуллоҳ ас-Салом

ФОЗИЛ ИНСОН ҚИССАСИ

САМАРҚАНД - 2000

Ғайбуллоҳ ас-Салом. Фозил инсон қиссаси.

Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи
филология фанлари номзоди, доцент Салоҳиддин
Ҳайитов. -Самарқанд. СамДУ нашри. -82 бет.

© Ғайбуллоҳ ас-Салом, 2000

РҲЙХАТЛАРДА ЙЎК ЭДИ НОМИ ... (Сўз боши ўрнида)

Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети тўйга тайёргарлик кўрапти. Бу кутлуғ илм даргоҳининг салкам 75 йил давомида босиб ўтган тараққиёт йўли осон кечгани йўк. Дорилфунунни ҳозирги даражага етишида юзлаб фан фидойилари, юксак салоҳият соҳиблари юрак кўрини тўкиб меҳнат қилдилар. Уларни унутиб бўлмайди ...

«Самарқанд дорилфунуни бир неча йиллар ичида баркамол олимлар: Абдурахмон Саъдий, ака-ука Мусо Мўмин ва Иброҳим Мўмин, Воҳид Абдулла, Иосиф Куклес, Яков Зунделович, Проскуряков, Чекаев, Улуғ Турсун, Юлия Авалиани, Ориф Икром, Юсуф Пўлат, Василий Ларцев, Леонид Ройзензон, Алиаскаров, Исмаи Раҳмат, Ислом Усмондан жудо бўлди. Дорилфунунда дунёга ва мамлакатга таникли табиатшунос алломалар бор, аммо профессор Проскуряков энди йўк эди. Бу ерда ҳар доно муаррихлар борки, аммо профессор Алиаскаров энди йўк эди. Куёш физикаси билан шуғулланувчилар кам дейсизми, аммо катта ва саҳий қалб эгаси, файласуф-аллома, шоир-олим Мусо Мўмин энди йўк. Ҳар бурро дилшунос ва тилшунослар борки ... Аммо дилкаш, саҳий ва соддадил Ҳамдам Бердиёр билан одамоҳун, катта ақл эгаси ва соҳиби тадбир Ориф Икром қани? ...

Йўқотилган ҳамма нарсанинг ўрнини тўлдирса бўлади, аммо дунёдан абадий кўз юмган бу табаррук

устозлар, фозилларнинг йўқлиги ҳамма вақт билинадн»¹.

Кейинги йилларда устозимиз Файбуллоҳ ас-Салом юқорида номлари зикр этилган марҳум устозлар ҳақида китоблар ёзиб, туркум мақолалар эълон қилиб, бағоят савобли ишларни бошлаб юборган эди. Устознинг «Мен сув ичган дарёлар», «Ваҳийдан келур бир садо», «Толибнома», «Эй умри азиз», «Эзгуликка чоғлан, одамзод» деб номланган бири-биридан кўркем, маърифат ва маънавият, инсонийлик ва комиллик, нймон ва салокат, хабиблик ва комронлик, саҳоват ва мурувват сингари олий инсоний фазилатлар халқона тилда содда, лўнда, дангал, мукаммал баён этилган китоблари фикримизнинг далилидир.

Марҳаматли ўқувчим!

Сиз устоз Файбуллоҳ хожи ас-Саломнинг ушбу китоби орқали XX асрнинг биринчи ярмида Туркистон ва унинг узок-яқин сарҳадларида илм, маърифат, маданият ривожига салмоқли ҳисса қўшган, Истиклолимиз пойдеворига тамал тошини қўйганлардан фозил бир инсоннинг ишлари ва ҳаёти билан танишасиз.

Асар қаҳрамони Саййид Ризо Ализода 30-йилларда, ЎзДУ (Самарканд давлат университети)да талаба ёшларга араб, форс, тилларида дарс берган ва ўша машъум 30-йиллардаги катағон сиёсатининг қурбони бўлган.

¹ Файбулла Саломов. Мен сув ичган дарёлар. -Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1990, 244-бет.

Сайид Ризо Ализода 1905 йилдан эътиборан кенг кўламли - халқаро аҳамиятга молик журналист сифатида тан олинган. Профессор Файбулла ас-Саломнинг шаҳодат беришича, бу комил ва фозил инсон асримизнинг бошларидаёқ босмахонада оддий харф терувчидан-мактабдорликкача, муғаннийликдан - муҳаррирликкача, луғатшуносликдан - шоирликкача жуда кўп илму ҳунарни билган, ёрқин истеъдод соҳиби бўлиб танилган. Сайид Ризо Ализоданинг илмий-оммабоп, публицистик мақолалари, шеърлари, фельетон ва памфлетлари «Туркистон хабарлари», «Бухорои Шариф», «Турон», «Самарқанд», «Телеграф хабарлари», «Шарқ», «Хуррият», «Меҳнаткашлар товуши», «Овози тожик», «Голос Самарқанда», «Пролетар», «Зарафшон», «Камбағаллар ўқи» рўзномаларида, Ойна, Машраб, Мулла Мушфикий ойнамаларида, қолаверса Эронда чоп этиладиган «Тарбият», Туркиядаги «Окшом», Мисрдаги «Чехранамо», Хиндистондаги «Ҳаблул матун» каби нуфузли матбуот органларида, унинг ўзи асос солган Самарқанддаги биринчи ойнама - «Шуълаи инкилоб»да чоп этиб борилган.

Кейинги 30-35 йил ичида Сайид Ризо Ализоданинг ҳаёти ва бой ижодий мероси хусусида 4 рисола, ўнлаб мақолалар эълон қилинди, юзга яқин мақола ва тақризларда эътиборга лойиқ фикр-мулоҳазалар билдирилди. Сўнгги йиллардаги изланишлар туфайли унинг 500 дан ортиқ асарлари собиқ иттифок ва ҳорижий мамлакатларнинг нуфузли кутубхоналарида сақланаётганлиги аён бўлди.

У «Низомнома», Қалам аҳдларига даъват», «Рисолатул Иттиҳодия», «Дин вожиблари»,

«Моросилот», «Иллом маданияти» каби фундаментал тадқиқотлари, 1917-1920 йилларда ўзбек ва тожик мактаблари учун тартиб этилган «Алифбе» китоблари, икки қисмдан иборат «Тожик тили грамматикаси», икки жилдли «Русча-тожикча мукамал лугати», «Саодат асри» романи, ўша даврнинг долзарб муаммоларини ёритиб берган мақолалари, ҳикоялари, шеърӣ асарлари, серқирра таржимонлик фаолияти, маърифат дарғаси сифатидаги хизматлари билан Машриқу Мағриб оламида машҳур бўлган.

Колаверса 12 тилни мукамал билган бу буюк инсон 1933-37 йиллар давомида университетимизда араб ва форс тилларидан дарс бериб, юксак малакали илмий-педагогик кадрлар тайёрлашда фаол иштирок этган.

Аслини сўрасангиз, бу қомусӣ олим, адиб, ношир ва таржимон ким эканлигини савлатидан от хуркадиган баъзи бир «устоз»ларимиз ҳам билишмайди. Сабаби Сайид Ризо Ализода ҳам А.Фиграт, А.Қодирӣ, Чўлпон, Усмон Носир каби халқимизнинг асл фарзандлари қаторида 30-йиллар катақонининг қурбони бўлган. Кейинчалик эса турғунлик йилларининг бепарволиклари туфайли бу асл инсоннинг ҳаёт йўли ва бой ижодий меросини ўрганиш «унутилган». Унинг бой кутубхонаси талон-тарож қилинган, баъзи бир асарлари, хусусан таржима асарлари нопок кимсалар томонидан ўзлаштирилган.

... Таскин шуки, бу ҳокисор, беғубор ва улуғвор инсоннинг муносиб вориси, унинг бой ижодий меросининг посбони невараси Фарход Тоғиевич Ализода 40 йил давомида бобосининг шарафли номи ва ижодий меросини тиклаш йўлида заҳмат чекди.

Рушнолик бор экан дунёда. Бугун буюк юртдошамиз ва устози аввал Сайид Ризо Ализода ўзининг иккинчи умрини яшаяпти.

Шукрим, Ўзбекистон Республикасининг истиклол йўли, Президентимизнинг ички ва ташқи сиёсат бобидаги донолиги туфайли мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятидан ўзига хос ва муносиб ўрин эгаллаб турибди. Мустақиллик боис Сайид Ризо Ализоданинг порлок хотирасини абадийлаштириш, руҳини шод этиш, унинг ижод дурдоналарини ёш авлодга етказиш имконияти яратилди. Мустақиллигимизнинг дастлабки биринчи йили - 1992 йили Самарқанд вилояти ҳокимининг фармойиши билан Темирйўл туманида 14-ўрта мактаб ҳовлисида унинг бюсти ўрнатилди. Алломанинг ҳаёти ва ижодини ёритувчи кўргазма зали ташкил қилинди. Унинг таваллудини 105 йиллиги кенг нишонланди. Комусий олим - ТошДУ кафедраси мудири, профессор Ғайбулла ас-Салом бошчилигидаги илмий мактаб Сайид Ризо Ализоданинг ҳаёт йўли ва ижодий меросини тўла тиклашга жиддий киришди... Хусусан, ушбу олимнинг Сайид Ризо Ализода ҳақидаги «Уни Оғо дер эдилар», «Ассалом, ахли замона...», «Мовароуннаҳр фарзанди» каби туркумий мақолалари, «Ўз вақтида ўқилмаган марсия», «Эй, метин қалб...» каби шеърлари, С.Ҳайитов ва М.Муқимовларнинг «Аламли йилларнинг унсиз гувоҳи» очерки, Сайид Умировнинг «Фозил инсон қиссаси», ушбу сатрлар муаллифининг «Алифбени яратган устоз», «Муаллим ила муҳаррир миллатнинг икки қўлидир» каби мақолалари республикаимизнинг турли рўзномаларида эълон қилинди. 1992 йилнинг 28

май куни республика ойнаи жаҳони орқали «Мерос» туркумий кўрсатувида Сайид Ризо Ализода таваллудининг 105 йиллигига бағишланган давра суҳбати кўрсатилди. 1991 йилнинг айна баҳор чоғида БМТнинг ЮНЕСКО бўлими ташаббуси билан ташкил қилинган «Буюк ипак йўли» халқаро илмий экспедицияси Самарқандга ҳам ташриф буюрганида биз теҳрошлик олим - доктор Носир Такмил Хумоюн билан танишиб, бу нуфузли олимни ҳамкорликка даъват этган эдик. Шундан сўнг бу қадимшунос олим Самарқандимизга қайтадан келиб, Сайид Ризо Ализоданинг ҳаёти ва ижодига доир бизда мавжуд бўлган материаллар билан танишиб, ўз юртига қайтиб кетган эди. Бу олим Эронга қайтиб боргач, бир йил давомида нуфузли кутубхоналардан Сайид Ризо Ализода ҳақидаги материалларни, унинг асарларини кидириб, Ализодалар сулоласининг Машҳад шаҳрида истиқомат қилувчи авлодларини топиб, улар билан яқиндан танишиб, бу қўший мамлакатда нашр қилинадиган нуфузли ижтимоий-сиёсий, маданий-тарихий ойномалардан бири - «Тарих ва маданият» журналининг 1993 йил август ойидаги 8-сонида 45 саҳифадан иборат фотосуратлар илова қилинган катта мақола эъдон қилди. Доктор Носир Такмил Хумоюннинг Сайид Ризо Ализода ҳақидаги «Ўрта Осиёнинг курашчан олими» деб номланган ушбу мақоласида биз учун янги ва қизиқарли бўлган фактлар учрайди. Мақолада Самарқандда, қолаверса, Марказий Осиёнинг турли шаҳарларида қадим замонлардан эътиборан ўзбеклар, тожиклар билан елкама-елка, қон-қардош бўлиб яшаб келаётган эронийларнинг тарихи, Сайид Ризо Ализоданинг

шажараси, унинг Марказий Осиё ва Шарқ дунёсида туган нуфузли ўрни, ижодий-илмий меросининг аҳамияти инсоният олдидаги катта хизматлари ишонarli, фактлар, фото ва бошқа хужжатлар асосида ёритиб берилган.

Хусусан, доктор Носир Такмил Хумоюн Сайид Ризо Ализода асримизнинг 20-йилларида ўзи асос солган ва бош муҳаррир бўлган «Шўълаи инқилоб» ҳафталик мажалласида ўша даврнинг муҳити - ижтимоий-сиёсий вазиятни холисона ёритиб борганлигини қайд этиб, унинг «Инглизлар ва ислом дунёси» ҳамда «Туркистон - бизнинг Ватанимиз» мақолаларидан парча келтиради.

Сайид Ризо Ализода «Инглизлар ва ислом дунёси» мақоласида босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатини, хусусан Буюк Британия давлатининг разил мақсадини қаҳр-ғазаб билан фош этади: «... инглиз давлати инсоният оламнинг душманидир. У заиф миллатларни қўл остига олишни истайди. Туркияни бу қора кунларга ким туширди? Эрон ва Афғонистонни ким оёқ ости қилди? Албатта, инглиз», деб ўз мақоласини тугатади. Ўрта Осиё ва Кавказда чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини зимдан Улуғ Октябрь инқилоби никоби остида олиб бораётган, бизнинг халқларимизга тенглик-озодлик «улашиб», тез орада ўз ваъдаларини унутган Шўро ҳукумати ва большевиклар партиясининг раҳбарларини бундай мақоладан чўчиши табиийдир. Чунки улар асримизнинг бошларидан то 30-йилларга қадар Буюк Британия билан бу ўлкаларда уш таъсири ва тузумини ўрнатилар учун таллашиб-тўтишгани кўпчиликка маълум.

Сайид Ризонинг бундай талқини ва ташвиқоти учун Англия разведкасининг жосуслари унинг бошига 50 минг фунт стерлинг «мукофот» ваъда қилади. Қисматни қарангки, 1917 йилда ўз ҳисобидан Эрондан қайтаётиб, Самарқандимизга босмахона келтирган, 1917-25 йиллар давомида ўзбек ва тожик мактаблари учун «Алифбе» китобини ёзиб, нашр эттириб, бепул мактабларга тарқаттирган, камбағал меҳнатқашларнинг болаларини бепул ўқитган... пировард натижада тирикчилиги-ю рўзгорини тебратишгайм баъзан ҳоли келишмаган Сайид Ризони 1937 йилда НКВД органлари сиёсий чақув асосида камокқа олиб, «халқ душмани», «инглиз жосуси» деб айблайди. Натижада у 8 йил тутқунликда сақланиб, 1945 йил 24 декабрь соат 11.00 да Владимир шаҳридаги сиёсий маҳбуслар камокхонасининг яккашин камерасида вафот этади. Доктор Носир Такмил Хумоюннинг биз фикр билдираётган мақоласидан шу нарса аён бўлаяптики, Самарқандимизнинг фахри, Марказий Осиёда қадим замонлардан бери тинч-тотув яшаб келаётган биз ўзбеклар, тожиклар, озарбойжонлар, усмонли турк, афғон ва эрони фуқаролар учун энг сўнгги дамларгача ёниб яшаган. Сайид Ризо Ализода икки ўт-бир томондан инглиз империализми, иккинчи томондан эса қизил империянинг қурбони бўлган.

Маърифат дарғаси Сайид Ризо Ализода 1913 йилнинг 15 ноябрида «Ойна» журналининг 3-сонида босилган «Мактаб ва мадрасалар ислоҳоти зарур» сарлавҳали мақоласида афсус ва надомат билан «Ҳамма бу бадбахтликлару разолат, қашшоқлигу сафолат биз туркистонликларни қоплаб қолиши

сабаби замона мадрасаларини удуми ва мактабларини ситаму фақирлигидадур» деб ёзади. - Ҳамма басират арбобларига ошкор ва возеъдурким, ҳар бир миллат ва ҳар бир тоифанинг равнақи мактаб сиёсатининг равнақи ва ислоҳотига боғлиқдир».

Сайид Ризо Ализоданинг «Туркистон - бизнинг Ватанимиз» сарлавҳали мақоласида бугунги кунда юртбошимиз томонидан айтилган шиор - «Туркистон - умумий уйимиз» ғоясига ҳамоҳанглик мавжудлиги эътиборлидир.

Салоҳиддин ХАЙИТОВ
*Алишер Навоий номидаги СамДУ нашр-
матбаа маркази директори, доцент*

ФОЗИЛ ИНСОН ҚИССАСИ

Саййид Ризо Ализода таваллудининг 115 йиллигига бағишлайман.

Муаллиф.

УНИ «ОҒО» ДЕР ЭДИЛАР

ЧУМОЛИГА ОЗОР БЕРМАГАН ИНСОН

Мен нисбатан яқин ўтмиш, ярим аср нарисадаги қонли мозийнинг ўқилмаган атиги бир изтиробли саҳифасини, азиз китобхон, Сиз билан биргаликда мутолаа қилмоқчиман. Саййид Ризо Ализодани (15.02.1887—29.12.1945) самарқандликлар қамоли эҳтиром билан «Оғо» деб алқар эдилар. (Ўзбек қомусида вафот йили 1938 деб кўрсатилган тўғри эмас). У ҳаёт бўлганида, ҳозир 110 ёшга кирган бўларди. Ализоданинг сиймосида шуқухли ва фожеаларга тўлиб-тошган 20-30-йилларда яшаган иймони бутун зиёлиларимизнинг жонли тимсолини кўраман. У муаллим, мураббий ва актер, босмаҳонада ҳарф терувчи ва фирқа раҳбари, муганний (торзан) ва муҳаррир, тилшунос олим ва шоир, таржимон ва муаррих бўлган. Чинакам қомусий билимли фозил бир киши. Асарларини (500 га яқин) Марказий Осиё, Эрон, Покистон, Афғонистон, Туркия, Озарбойжон, Татаристон, Қримда чоп этган ва ўқилган. Ғурур ва ифтихор билан «Туркистон — бизнинг ватанимиз» деб билган (шу номда «Шўълаи инқилоб» мажалласида эҳтиросли мақола ҳам ёзган). Она Туркистоннинг

бирлиги, мустақиллиги ва шаънини сақлаш учун ажнабий босқинчиларга қарши оташин нутқлар прод қилган.

Барча туркийғўй ва форсийзабон, биринчи навбатда ўзбеклар билан тожикларнинг дўстлиги ва қардошлигини мустаҳкамлаш учун фидокорона меҳнат қилди. Домла Айнийнинг яқин дўсти ва сафдоши. Унга ҳамнафас ҳамкор бўлган. Озодликдан маҳрум этилгач, ижодига, каттаю кичик барча асарларига катъиян таъқиқлаш муҳри босилган. Улар ҳам ўлимга, чириб йўқ бўлишга, изи ўчиб кетишга маҳкум этилган...

ТАҚДИРНИНГ ҲИНИ

Сайид Ризо 1837 йилда Самарқанд шаҳрида Ҳосиб Мирмаъсум Ализода оиласида дунёга келади. Ҳаёти давомида турли дунёвий ва диний илмларни хатм қилади. Айниқса тил ўрганишга ружу қилган Сайид Ризо 1904 йилдан эътиборан тараққийпарвар мураббий ва фозил инсон шайх Абулқосим Алганжийнинг Самарқандда, Чорраҳа даҳасидаги янги усул мактабида муаллимлик қилган. Унинг кўлида мадраса таълимини кўради.

Давр арбобларни дунёга келтиради. Арбоблар даврни яратади. «Ҳамма бу бадбахтликлару разолат, қашшоқлигу сафолат биз туркистонликларни қоплаб олиши сабаби замона мадрасаларини удуми ва мактабларини ситаму фақирлигидадур, - деб ёзади С. Ализода «Ойна» мажалласининг 1913 йил 15 ноябрида босилган «Мактаб ва мадрасалар ислоҳоти

бизга зарур» мақоласида (3-сон). - Ҳамма басират арбобларига ошкор ва возеъдурким, ҳар бир миллат ва ҳар бир тоифанинг равнақи мактаб сиёсатининг равнақи ва ислоҳотига боғлиқдур. Самарқанд ва унинг атрофида 150 мингдан ортиқ нуфузи бўлиб, мусулмонлардан қанча тожир, судгар, қанча мағозачи ва конторчи бор? Қаерда дўхтир, муаллим, муҳандис, мунший, ки бизга нону сувдай зарурдир».

«Йиллар бўлибдики, соир мамлакатлар мусулмонлари илм даражаси, мактаб ва мадрасалар манфаатини билиб, ҳар бир шаҳарда (кентларда) жадида мактаблар очиб, унинг такмилига ҳаракат этмокдалар. Аммо биз Туркистон мусулмонлари наинки жадида мактаб ва мадраса очаяпмиз, балки ҳанузгача уларни бидъат ва ҳаром санаяпмиз. Билмайман, биз Туркистон мусулмонларига нима бўлди? Эй туркистонлик биродарлар! Эй азиз юртдошлар! Фафлат қачонгача! Жаҳолат қанчалик?...»

«Шуълан инқилоб» саҳифаларидан, муҳаррир сифатида, Садриддин Айнийга ўрин, маош, моддий ва маънавий кўмак бериб турди. Энг оғир дамларда — Бухоро амирининг ғазабига учраб, елкасига 75 калтак еганидан сўнг, Самарқандга бошпана излаб, қочиб келганида, С. Ализода унга ёрдам кўлини чўзган эди.

Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин, деган гап бор. Ализода фаол жамоат арбоби, атокли олим ва комил инсон эди. Қанчалик шэфқатли инсон

бўлганига кичик бир шаҳодат. қариндошларидан 82 яшар Маъди бобонинг айтишларича, Саййид Ризо кишлоқда айвоннинг тепасига девор бўйлаб ип тортиб чиқаркан-да, шифтга ипнинг учини осилтириб, бир дона чакмоқ қандни боғлаб кўяркан. Кишда озука излаб юрган чумолилар ипга илашиб бориб, ўша қанддан баҳраманд бўларкан. Шу залда жон сақлар экан жониворлар. Ализода бу манзарани завқ билан кузатиб тураркан. Қаранг-а! Қалбан филдай азамат инсон митти чумолига ризқ улашиб, бундан олам-олам завқ-шавқ олган.

Хўш, нима кипти?.. деб ажабланар баъзи бировлар. Хеч нима «қилгани» йўқ. Гап шундаки, шундоқ шафқатли, том маънода чумолига ҳам озор бермаган улуғ бир зотни 1937 йилда «халқ душмани» деб қамайдилар ва...

ДОРУЛ АЛИЗОДА

Наинки Самарқанд, буёғи бутун Ўзбекистон, Тожикистон ва Озарбойжонда ёки Мовароуннаҳрдагина эмас, балки кўпчилик Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, биринчи галда Туркия, Озарбойжон, Крим, Эрон, Афғонистон ва Покистонда уни маърифатпарвар арбоб, мураббий, дини исломнинг муътабар намояндаси, шоир ва олим деб билар эдилар...

Хозир каёққа қараманг. «ошқоралик» «хуррият», «мустақиллик» сўзлари одамларнинг оғзига, матбуот, овознигор, ойинаи жаҳон эшиттиришларида жаранглаб туради. Ҳамма ушунга

мукаддас сўзлар булар. Лекин Саййидзодаларнинг тўкитган хонадони, юзлаб, минглаб шу каби тахкирланган қалблар учун бу сўзлар тамом ўзгача маъно касб этади. Нондай тансиқ!.. Бир табаррук инсон Саййид Ризони «халқ душмани» деб қамадилар. Тоғизода Ризони «халқ душманининг ўғли» деб зиндонга ташладилар. Ўша қатағон, машъум 37-йилларда ва ундан кейин ҳам сурункасига бутун оиланинг бошига катта мусибат тушди. Яшириш не ҳожат. Эл-юрт, жамоа, маҳалла-қўйда шафқатсизларча алданган одамларнинг нафратига дучор бўлишди. Ёраббий!

Собик Шўролар салтанати даврида ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинган инсонлар, мислсиз бедодликлар туфайли берилган қурбонлар учун юзимиз шивит. Тоабад. Шахсга сиғиниш, кейин ҳам қанчадан-қанча шахсларга қуллук қилишлар туфайли қўпган фожеалар, бунинг мудҳиш оқибатларини биргина ҳазрати инсон, мавлоно Ализоданинг аччиқ тақдирида кузатган тақдирда ҳам, бу дилларни жунбушга келтирадиган маҳобатли бир дoston.

Алломанинг мероси жуда бой ва рангбаранг. Фарҳод Ализода, Салоҳиддин Ҳайитов ҳамда 1996 йилда Боқуда «С.Р.Ализоданинг маърифатпарварлиги ва педагогик қарашлари» мавзуида номзодлик рисоласини эълаган Саҳоват Ҳожиевларнинг маълумот беришича, бу маънавий хазинада беш юзга яқин асарларнинг номлари қайд этилган. Булар: соф илмий мақолалар, луғатлар, тил сабоқларидан дарсликлар, насрий ва шеърий асарлар, (дарвоқе,

Абдулла Кодирийнинг «Меҳробдан чаён», «Ўтган кунлар» рўмонларини тожик тилига ўгирган ҳам у бўлади) бадий таржималар, ислом дини тарихига доир манбалар собиқ СССРда ҳамда ажнабий давлатларнинг кутубхоналарида сақланади. Агар бу мерос бир жойга жамланса, антика «Дорул Ализода» мухташам уй-музейи ташкил бўлади¹. Афсуски, Оғо зиндонга ташланганидан сўнг, унинг хонадонидан жуда кўп асарлари, қўлёзмалари ташиб кетилган ...

Устоз ва мураббий Саййидонинг қисмати ҳам, ўз даврининг ва ўзига ўхшаган қизил инқилобчилар, катта давлат ва жамоат арбоблари Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Абдурауф Фитрат, Назир Тўракулов ва бошқа жуда кўп кишиларники сингари, ниҳоятда улугвор ва аянчли, собит ва чалқаш, масъуд ва зиждиятли эканини ҳам айтиб ўтайин. Уларнинг фожеаси - уларнинг чексиз ишонувчанлигида эди.

Албатта, тозариш учун сувга кириш керак. Лекин сувнинг ўзи ҳам ифлос бўлса-чи? Ифлос сувда покланиб бўлмайди. Оғо 1919 йил 10 апрелдан 1921 йилнинг декабр ойига қадар «Шўълайи инқилоб» (Инқилоб шўъласи) ҳафталик мажалласининг бош муҳаррири бўлиб туради. Матбуот тарихчиларининг шаҳодат беришларича, тўрт минг нусхада 92 сони босилиб чиққан бу нашрлар Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, Туркия ва Озарбойжон, Эрон ва Афғонистон ҳамда бошқа

¹ Самарқанд вилояти ҳокимининг 1997 йил 11 августдаги 145-К қарорига биноан 1998 йилда Самарқанд шаҳри, С.Ализода кўчаси, 38-уйда алломанинг мухташам уй-музейи ташкил этилган.

мамлакатларда ҳам тарқалган. Унинг саҳифаларидан бош муҳаррирнинг, алҳазар, «Бугун дунё йўқсуллари, бирлашингиз!», «Амалдорлар умидсизланмоқда», «Инглиз тарафдорлари ўкиб олишсин», «Инглизлар ва ислом дунёси», «Туркистон - бизнинг Ватанимиз» деган ва бошқа шу каби мақолалари ўрин олган.

Ўйласанг, ҳушинг бошингдан учади кишининг. Рўйроқ аксилнинглизона тарғиботи, ташвиқоти учун Англия разведкасининг жосуслари С.Ализодининг бошига эллик минг фунт-стерлинг «муқофот» ваъда қилади. Буни қарангки, тирикчилигию рўзгорини тебратишгаям ҳоли келишмай, «Таёқ» мажалласида ёзган фелъетонларидан бирида қулоғигача қарзга ботганидан йиғлаб ёзган оташин инқилобчи Саййиднинг бошини инглизлар шу қадар «қиммат» баҳолашди!.. Бу ҳали фожевнинг ҳаммаси эмас. Бу ўша Шўролар ваъда қилган хуррият ва истиклол рост бўлганида, ҳар қандай моддий муҳтожликка ҳам, эҳтимол, чидаса бўлар эди. Том маънодаг. фожеа шунда бўлдики, 1937 йилда хибсга олиниб, қоронғу, зах зиндонларга солиниб, дил ўртагувчи ёвуз сўроқларга маҳкум этилганида, собиқ ГПУнинг унга қўйган бош айби ҳам гўё Саййид Ризонинг айнан... «инглиз жосуси» бўлгани экан!

ТАРИХ - ҚОЗИ

Биламан, ўтмишнинг ялпи даҳшатли хатолари учун бугунги кун мантиқи билан ҳукм чиқазиб бўлмайди. Худо шоҳид. Тарих қози. Вақт

шафқатсиз ижрочи. Чиндан-да! Халқимизнинг ардоқли фарзанди Саййид Ризо ўзининг буқаламун давр ва сиёсат зуғуми остида йўл кўйган даҳшатли хатолари билан эмас, балки хушёр кўз билан олдиндан кўрилган, тиниқ зийраклик билан олдиндан башорат қилинган воқеалар, чуқур ақл-дроки ва заковати билан бизга бугун ҳам яқин. Чунончи, «Таёқ» мажалласида у кишининг «Шапалоқ» деган туркум фелйетонлари «Занбур» тахаллусида босилган. Шу нашрнинг 1920 йил сонисида ўқиймиз: «Большевикларнинг ҳукумат оти билан қилғон хиёнат ва фисқлари биз мусулмон халқини мусибат ва батолар, қандай мудҳиш оқибатларга олиб келганлигига яна қандай далил керак?

«Туркистон - бизнинг Ватанимиз» мақоласи ўзининг кўп жиҳатлари билан кейинги даврлар учун ҳам ибрат ва сабоқ бўларли. «Шу ернинг об-хавосидан бахраманд бўлиб камол топсангу, унинг шарафини ҳимоя қилмасанг, (она диёринг) оёқости бўлиши, қадрсизланишига йўл кўйсанг, нобакор ажнабий ўз ватани шон-шавкати учун сенинг ота-боболарингнинг киндик қони тўкилган ерингни вахшийларча топтаб, қонингни симирса ва уни ўзининг ахлатхонасига айлантирсаю, сен ҳиссизларча қараб турсанг ёки ундан қочсанг, ўзинг унинг ғоратланишига кўмаклашсанг, унда сен бу ватаннинг номусли ва содиқ фарзанди эмассан!».

Алломанинг набираси Саййид Фарҳод Ализоданинг айтишича, Оғони бир неча топқир Афғонистон, Эрон ва Озарбойжонга доимий бориб

яшашга чакиришади. Лекин бобомиз у ёқларга мухожир ёки мусофир бўлиб кетишни ўзларига эп кўрмадилар, дейди у. «Менинг Ватаним улуғ Туркистон, шу тупроққа киндик қоним тўкилган, менга Ватан - Самарқанд», деган қонил эътиқод билан яшадилар, ишладилар, бир сиким тупроқлари шу иқлимнинг тупроғига қўшилиб кетишини орзу қилдилар.

АҚЛ ДАСТИДАН ДОД!

А?.. Матбаа хатоси бўлса керак? «Ақлсизлик баъоси» ҳақида гап кетаяпти, шекилли?

Йўқ, айнан: ақл дастидан дод. Агар сиз яшаб турган муҳит. атрофингиздаги одамлар, ҳукмрон ижтимоий кучлар жоҳил ва нодон бўлса, доно кишининг шўри қурийдди. Шунинг учун бўлса керак, «эшаклар орасида бўлсанг, сен ҳам эшак бўлиб ханграйвер!..» деб захарханда қилган эди бир рубонийсида Мирзо Абдулқодир Бедил.

Ализода ўн иккита тилни билган. Ўзбек, тожик, форс, араб, озарбойжон, усмонли турк, татар, курд ва бошқа тилларни билганлиги-ку тушунарли. У Шарқ мутафаккири эди. Бинобарин, Шарқ халқлари билан таржимон орқали гаплашса бўлмайдди-да. Ўрис тилини сувдай ичган. Аммо шуниси борки, Оғо Фарбий Оврупо тиллари - олмон, инглиз ва фарангни ҳам пухта эгаллаган. Инчунин, бу тилларда ҳам шунчалик моҳир бўлганки, Қуръони Каримниёг бир неча оятини, масалан, франсузчага таржима қилган. Буниси унинг катта қобилият эгаси

бўлганидан дарак беради. Ундай бўлса, арман ва иброний (қадимги яҳудий) тилларини билганини қандай тушуниш мумкин? Бу - беназир истейдод эди. Бундай заковат унга қанчадан-қанча қулайлик, шухрат, ҳурмат келтирди. Зеро, дейдиларки, бир тилни билсанг - бир кишисан, икки тилни билсанг - икки кишисан, уч тилни билсанг - уч кишисан ва ҳоказо. Қанча тилни билсанг, шунча марта инсонсан. Бирок!..

Шахсга сиғиниш даврининг «мантиқи» (мантиқсизлиги) шунда эдики, аксарият, катта ақл эгаларига, миллатнинг ифтихори бўлган донишманд кишиларга... «социализмнинг душмани» деб қарадилар. Кимларнидир - таъкиб остига олдилар, сиртдан ва ичдан кузатдилар, бировларни - камадилар, яна «ўта хавфли» деб топилганларни - ҳибсга олдилар, урдилар, отдилар, осдилар ... Ҳуқуқсиз жамиятда жосуслик, котиллик, ифвогарлик «фахрли» касб бўлиб қолди.

С.Ализодага очилган айбнома варақасида унинг кўп тил билиши бандининг ёнига ундов (!) аломати ўрнига каттакон савол белгиси (?) қўйилди. Чиндан ҳам, шунча тилни билишга нима мажбур қилдийкин уни? «Мантиқни» қаранг: араб ва форс тилларини билади - демак, у «опасний» шахс! Панисломист! Инглизчани билишга бало борми - «Англия жосуси» у!.. Хўш, Саййид Ризонинг ўта хавфли «халқ душмани» эканига яна қандай далил керак?!

Инсоният таназзулининг бирон-бир даврида - онг, мудҳиш замонларда ҳам - соғлом ақлни таҳқирловчи бу қадар бемаъни ички ва ташқи ғаним

тимсолини яратмаган бўлсалар керак. Интиҳойи маккор ва мурдор «синфий иддао»!

Эътироз билдиришлари мумкин: ўша шахсга синғиниши даврида ҳам шўро мактабларида хорижий тиллар - олмонча, инглизча, франсузчани ўқитишган-ку?.. Ҳа, ўқитишган. Бироқ ўша-ўша бадбинлик, чиркин қизил фалсафа устивор эди - бўлажак «душманнинг» тилини билиш керак эди-да!..

«АРМАН ТИЛИНИ АЛИЗОДАДАН ЎРГАНИНГ!»

Тил ўрганиш мақсадсиз машғулот эмас. Қанийди, жаҳондаги ҳамма халқлар билан уларнинг ўз тилида гаплашишнинг иложи бўлса. Бу фавкултабийи билишда билиш бор. Агар беш мингта тилнинг ҳар биридан, айтайлик, ўнтадан сўзни ёдласангиз, эллик минг сўзни эсда сақлаб қоласиз. Демак, дунё тилларини биламан, деб айтишга Сизда асос бўлади. Шундайми? Йўқ. Эллик минг сўз бу беш мингта тилнинг эмас, атиги бир тилнинг мухтасар луғат жамғармаси, холос. Бас, ҳамма тилларга «чиқишнинг» иложи йўқ. Бунинг ўрнига, она тилидан ташқари, яна икки уч тилни хийла қоникарли даражада, яъни ўша тилларда муомала қила оладиган бўлиш кифоя, деб ўйлайман.

Саййид Ризо ўн иккита тилни эгаллаган экан, агар эътибор берилса, булар қадимий бой маданиятга эга бўлган халқларнинг тиллари. Бундан ташқари, уларни билишдан кузатилган мақсад бор эди. Мақсад шуки, кўп миллатли Самарканд

шароитида бу миллат кишилари нисбатан кўпчилиқни ташкил этар ва улар билан ҳаётда тез-тез учрашиб туришга тўғри келар эди. Масалан, арманлар билан яҳудийлар.

Маъди бобо менга бир ибратли воқеани сўзлаб берган.

- Қунларнинг бирида амаким бир парча қоғозни тиззаларига қўйиб каттагина мактуб битдилар-да, уни Саркис деган ошналарига обориб беришимни мендан илтимос қилдилар - дейди у киши. - Тайинланган жойни ахтариб топдим. Ха, айтгандай, йўлда бора туриб, қизиксиндим-да, Оғо афандим нима деб ёзибдилар деб, хатни ўқимокчи бўлдим. Аммо тишим ўтмади. Лотин ёзуви бўлса керак, деб ўйлаб, сатрларни чапдан ўнгга қараб кузатдим. Йўқ, лотин ёзуви эмас. Ие, ғалат, арманига... ўзимизнинг арабчада хат ёзибдилар-да, деган ҳаёлда сатрларни ўнгдан чапга қараб ҳижжаламокчи бўлдим. Тағин чиқмади. На лотин, на араб ёзуви эди бу... Жуда хайрон бўлдим. Шу орада ҳалиги тайинланган жойга етиб борсам, Саркис ака ўзининг беш-олтита улфатлари билан нард ўйнаб ўтиришган экан. Қўлимдан хатни олиб, диққат билан ўқиб чиқдию, жуда кайфи чоғ бўлди.

- Мана бу хатни ўқинглар-чи, тишингиз ўтармикан, - деди у гурур билан. - Биродаримиз Саййид Ризо (у мусулмон киши!..) соф арман тилида чунонам лутф ила бағоят чиройли ёзибдики... Биз арманилар арман тилини мана бу одамдан ўрганишимиз керак!

Нома кўлма-кўл бўлиб кетди... Уни ўқиркан, ҳар бир киши азбаройи қувонганидан жуда маъноли алфозлар билан бошини сарак-сарак қиларди. Мен шундоқ улуғ бир инсонга қариндошлигимдан бошим осмонга етган эди. Кўзимга қувонч ёшлари тўлганди ўшанда, деб яқунади сўзини Маъди бобо.

ДЎЗАҲДА ҲАМ ОДАМ ЯШАЙДИ

С.Ализода саккиз йиллик чидаб бўлмас яккашин камок жазосини Самарқанд, Тошкент, Тоболск, Владимир турмаларида ўтказди. Бу даврда у атроф муҳитдан, одамлардан бутунлай ажралган ҳолда яшади (агар шундай ғайринисоний ҳаёт тарзини «яшаш» деб бўлса).

Дунёда инсон учун энг оғир жазо - уни жамиятдан маҳрум этиш, мосуволик, узок муддат ўзи билан ўзини якка қолдиришдир. Бундай вақтда одам ови бўлиб, ақлдан озиш ҳеч гапмас. Ҳар қандай продаси мустаҳкам одам ҳам шарт синади.

Ялпи ҳуқуқсизлик ва мубҳамлик шароитида Саййид Ризонинг тирикчилиги ўзининг ўта шафқатсизлиги билан бутун дунёга маълум ва «машҳур» бўлган икки зиндон, айниқса, Иван Грозний қурдирган Владимир турмасида қандай кечгани тафсилотларини биз билмаймиз. (Тутқунлик босқичлари - этаплари шундай: Самарқанд - Тошкент - Тоболск - Владимир авахталари). Айни вақтда шундоқ ақл бовар қилмас сўқир тутқунликдан ҳам, не ажабки, узок Самарқандга, Ализода хонадонига баъзи бир хабарлар етиб

келган. Мамлакат чопархоналарида унинг хат-хабарлари ушлаб қолингани ва йўқотилгани аниқ. Умумий катағондан ташқари, бунинг Самарқанд маҳаллий шароити билан боғлиқ жиҳатлари бор. Бироқ барибир, айрим хабарлар етиб келган. Унинг қўли билан ярим аср олдин битилган нарсалар ... ҳозиргача келиб турибди!

Бу қандай «хат-хабарлар» экани ва улар билан боғлиқ фожеалар хусусида ҳақиқат махсус тўхтайман. Ҳозир эса мени бир муаммо қизиқтиради. С.Ализода билан ташқи олам билан боғлашдай ўта қалтис ишда унга қандай барака топгур хазрати инсонлар ёрдам бердийкин? Улар ўз ҳаётидан кўркамдимики? Бу одамларнинг Ализода олдида нечук бурчдорлиги бор эдики, улар ўз ҳаётини гаровга қўйиб бўлса-да, унга ёрдам қўлини чўзишга журъат этган? («Воқеанома»га қаралсин: «Раввинский ёхуд зиндон сабоқлари»).

Албатта, қўлимда аниқ далиллар йўқ. Ҳақ-ҳуқуқ топилган жойда қанақа далил бўлиши мумкин. Лекин бор нарсалар ҳам асосли хулосалар чиқаришга имкон беради.

ТИРИКЛИГИДА-КУ ҚИЛМАДИНГ ОБОД

Саййид Тоғи ўғли Фарход Ализода бобоси вафотидан ўттиз икки йил ўтгандан кейин унинг хақида маълумот йиға бошлайди. Бу иш 1977 йилдан бошланиб, 1987 йил 2 октябрида унинг хокини (суякларини) Самарқандга кўчириб келиш билан яқунланади. (Аслида, бу улуғ инсоннинг катта ҳаёт йўли тарихини ёзиш, уни кўрган-билган жуда кам сонли кўзи тирик одамлардан сўраб-суриштириб, таржиман ҳолини тўлдириш, хомталаш бўлиб кетган пароканда меросини тўплаш иши ҳамон давом этади. Тўғрироғи, бу иш энди жиҳдий бир тарзда бошланиши, улкан илмий ва ижодий фаолияти йиғналиб ўрғанилиши даркор).

Улуғларнинг кўрғошиндай оғир ҳаёти ва чуқур тафаккур самаралари ҳамма вақт авлодларнинг йўлини ёритиб туради. Эсизки, турнақатор бўлиб йиллар кетидан йиллар ўтиши билан уларнинг ҳаёти ва қилган ишлари кейинги насллар нигоҳидан йироқлаша боради. Баъзан унутилиб ҳам кетади. Мен шундай ўйлайманки, ўз улуғларини сақлаб қола билмаган, уларнинг меросини авлоддан-авлодга қўлма-қўл узатишдек улуғвор ишга бефарқ караган миллатнинг маданиятли миллат деб аталишига ҳаққи йўқ. Зеро, мана энди Саййид Ризо Ализода бизга қанчалик яқин бўлса, шунчалик йироқ ва биздан қанчалик йироқ бўлса, шунчалик яқин.

Биз бошимизга тушган тарихий мусибатларни нуқул бошқаларга тўнкашга ўрганиб қолган одамлармиз. Бошқалар ёмон, разил, босқинчи бўлса,

ўзимиз - ким? Бирон бир айбни ҳеч қачон ўзимиздан кўрмаганмиз. Ўзгаларни айбдор қилиш осон-да.

Фарҳод Ализода ўн йил давомида бобосининг қабрини излади. Ниҳоят, топгач, ҳатто вафотидан кейин оқланган бир инсоннинг қабрини унинг ўз ватанига кўчириши ҳам ниҳоятда қийин кечди. Маҳаллий ҳукуматлар бу ишнинг катта шов-шувга айланишидан чўчиб, турли тўсиқларни ўйлаб чиқаздилар. Гўё Ализоданинг қабри давлатга жуда қимматга тушар эмиш. Ҳаётлиги чоғида-ку умр бўйи С.Ализода давлат маҳкамаларига ўтириб олган шундай одамлардан қон ютди. Ҳалок бўлганидан кейин ҳам мана бундай ... Ҳар хил ғайриинсоний ёвузликларни содир қилганларида бунинг одамларга қанчалик қимматга тушишини ҳеч ким ўйлаган эмас. Энди бўлса, баъзан ҳатто, ўлганнинг устига тепган дегандай, «ким экан у -Ализода? Унинг ўз ҳақи олдида қандай «хизматлари» бор?» деган таҳқирли заҳархандалар ҳам эшитилиб қолди. Ниҳоят, қариндошлари барча сарф-харажатларни ўз зиммаларига олишларини айтиб, қасам ичишлари ҳам наф қилмади. Улар махсус Ализода жамғармаси ташкил қилиб, ўн йил мобайнида ўз ҳалол маошларидан маблағ йикқан эдилар. Янги-янги баҳоналарни, корсонларни тўқиб чиқазишди. Агар қабрни кўчиришга руҳсат этишса, бошқалар ҳам шуни талаб қилиб келишармиш. Ие, талаб қилишмасин ҳамми? Тириклигида-ку тухмат балосига йўлиққан экан, ҳеч бўлмаса уларнинг оила

аъзолари мазлумларнинг ҳокига ҳам эга бўла олмайдими? Қайси мазҳабда бор бундай зўравонлик!

Хуллас, ўша 70-йилларда самарқандлик аҳли ҳукамо аталмиш ковоқ бошларга ҳеч нарсани тушунтириб бўлмагач, Фарҳод яна қайтиб бориб, Владимир шаҳрининг маъмурияти ва зиндонбонларига етти букилиб ялинишга мажбур бўлди. (Аслида, Самарқанд шаҳар ижроня кўмитасидан Ализоданинг қабрини, марҳумнинг қариндошлари ҳисобига, Владимир шаҳридан Самарқандга кўчиришга рухсат этилиши ҳақида атиги бир энлик хат сўралган эди, холос. Шунчаки, йўлига!)

Бу кўргиликларнинг тарихи узоқ. Ёзса - катта китоб бўлади. Қисқаси, муҳим бир гап: Аллоҳ таолонинг инояти шундай бўлдики, охир-оқибат Саййид Ризо, вафотидан кейин, ўзини-ўзи қутказди - кафансиз кўмилган бир сиким ҳокини Владимир шаҳрининг зиндони пойидан Самарқанд шаҳрига ўзи кўтариб келди...

Ажаб. Ношуду нокас одам тирикчилик чоғида ҳам ўз гавдасини ўзи кўтариб юролмайди. Донишманд эса, бу ёруғ дунёдан кўз юмганида ҳам, ўз ўлигини ўзи кўтариб кетар экан-а.

ИБРОНИЙ ТИЛИНИ БИЛИШНИНГ ИККИ ХОСИЯТИ

Биринчи хосият

Шахсга сиғиниш ва шу туфайли келиб чиққан мислсиз турғунлик даврининг тазйиқига кўра, иброний ёки иврит (қадимги яҳудий) тилини билган мутафаккир Ализодани... сионизмга кулук қилганликда ҳам айблаш ҳеч гап эмасди. Лекин алломанинг бу тилни билиши, бошига оғир кунлар тушганда, кўп жиҳатлардан жонига ора кирди.

Владимир турмасининг нозири Раввинский, яҳудий киши бўла туриб, ўз она тили - ибронийни билмас экан. Ўзининг кейинчалик иқроп бўлишича, у «ишдан» кейин, исковуч махфий ходимлар кетгач, Ализоданинг «хос» хонасига гўё хизмат юзасидан кирган бўлиб, бу «опасний» нодир махбусдан ўз тилини ўрганар экан. Яхшилик ҳеч қачон жавобсиз бўлмайди. Турган гап, соҳиби мурувват ҳар қанча яхшилик қилган тақдирда ҳам, даҳшатли тухмат билан қамалган ва амалда нақд ўлимга маҳкум этилган, шамдай эриб битаётган бу бандини ўзи истаганича ҳимоя қила олмаслиги аниқ. Ундан бундай марҳаматни талаб қилиб ҳам бўлмайди. Ҳар қалай...

Қуш учса қаноти муз қотадиган Владимир зиндонидан Самарқандга махфий хат-хабарлар келиб турганини қандай тушуниш мумкин? Бундан, турма нозири сифатида Раввинскийнинг беҳабар бўлишига ким ишонади? Ўша хат-хабарлар етиб келмаганида, орадан салкам ярим аср ўтгач, мудҳиш

турмада бўлаётган ниҳоятда йиртқич азоб-укубатлар, қийноқлар, ҳушдан тойиб йиқилгунга қадар савалашлардан биз бугун воқиф бўлмас эдик. (Тафсилотлар «Воқеанома»да қайд этилган).

Яна: марҳум маҳбусларнинг қабри сир сакланади. Қайси қабрда ким ётганлигини ҳеч ким билмайди. (Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон, Санжар Сиддик ва бошқа ўнлаб атоқли ўзбек адибларининг қабри ҳозиргача номаълум қолаётганини эсланг). Ҳар бир гўрнинг ёнига рақам ўрнатилган бўлади. Ана шу рақамга қараб, қаерда ким кўмиб ташланганлигини билиш мумкин. Бу рақамларнинг калитини фақат энг ишончли маъмур билади, холос. Владимир шаҳрида Раввинский Фарҳодга бобосининг қабрини аниқ кўрсатади. Маълум бўлишича, унинг жасади турма деворининг шундоқ пойида, аниқ-таниқ жойда дафн этилган бўлиб, кимдир то кейинги вақтларгача қабр пойига гул қўйиб кетар экан. Бу ўша вақтларда «Владимир» меҳмонхонасида эшикбон бўлиб ишлаган Федор Игнатйевич деган киши эканлиги аниқланади. Федор Игнатйевич ким? С.Ализодани қаёқдан танийди? Нима сабабдан тс сўнги вақтларгача унинг қабрига гул қўйиб юрган?

САЙИД РИЗОНИНГ СЎНГГИ ШЕЪРИ:

Сиз-эй, қалам ушлаб асар ёзган кўлларим,
Эй, сен, қаро бўлган умри чарогим маним,
Чашми гирёниму, кўзим қароги,
Дийдам узра дув тўкилган аччиқ ёшим,
Манзилимдан айру тушиб йўлларим,
Ашириқдан машриққача кўтариб таним,
Кезиб ўтган маним толмас аёғларим,
Фалак дардин чекиб, юз минг балоларга
Дучор бўлган шўрлик гариб, қонли бошим,
Ризо бўлинг мендан. Кечиришг, зинҳор,
Яна бир бор кечиринг.
(Тожиқчадан Ғайбуллоҳ ас-Салом таржимаси).

Иккинчи хосият

Беш йил муқаддам, 1987 йилда Сайид Тоғи ўғли Фарҳод Владимир шаҳар ҳокими Роберт Карлович Магазин деган одамга учраб (у ҳам яҳудий), қабрни кўчириш ҳақида на Самарқанд шаҳар ҳокими, на вилоят фирқа кўмитасининг ўша даврдаги саркотибидан бир парча хат ололмаганини айтади. Бундай расмий ижозатсиз одамларнинг майитини бир жойдан бошқа жойга кўчириш катъиян мумкин эмаслигини Роберт Карлович Фарҳодга қайта-қайта тайинлаган эди.

Нима қилиш керак? Ҳаётлик чоғида-ку одамларнинг душмани бўлади. Бўлмай иложи йўқ. Аммо ... «душман» сўзи тирикларга нисбат берилади. Марҳумлар-чи? Бир одамга қанча ганим «керак» ўзи?! «Дўстинг юзта бўлса ҳам - кам,

душманинг битта бўлса ҳам - «кўп», дейди халқимиз. Э-э, қаёқда!.. Кошкийди, ўша ғанимларинг ҳам шундай ўйласайди. Хар қандай телба ҳатти-ҳаракатга ҳам, эҳтимол, бирор важкорсон кўрсатса бўлар. Аммо мархумларнинг ҳам душмани бўлганига, яъни тириклигида бир инсоннинг ёстиғини қуритган нобакорлар у ҳаётдан абадий кўз юмганидан кейин ҳам ўз ғанимлигини давом эттираётганларнинг ахлоқини сира-сира ақлим бовар қилмайди менинг. Мархумдан ҳам «ўч» оладими!

Келинг, фалсафани кўя турайлик. Дунёда бемаъни ишлар шу қадар кўпки, уларнинг ҳаммасига барибир жавоб тополмаймиз. Роберт Карлович Магазин бизнинг Ўзбекистонлик ҳокиму ҳукамоларнинг бу «ишига» интихойи ҳайрон бўлиб қолди. Наҳотки, шапалокдай бир парча қоғоз ўлгур зоти шариф, ҳазрати инсоннинг ўзидан ҳам азизроқ бўлса? Буёғи қандоқ бўлди? Тириклигида-ку у ўз Ватанига, халқининг шўр пешонасига сиғмабди. Хўп. Такдир-да, деймиз. Наҳотки бир сиқим тупроғидан ҳам шунчалар кўрқишса? Ё раббий!..

Шаҳри Владимир ҳоқими оғир ўйга толди. У нима деркин? «Иложим йўқ, бўтам. Майли, номигагина расмий қоғоз бўлса, бир яхшилик қилиб юборай дегандим. Ўзим кўрсатувдим бу йўлни Сизга. Энди буёғига ҳеч нарса қилолмайман, узр. Менда ҳам бола-чақа бор, оғайни», деса нима қиласан? Қулоғингни ушлаб кетаверасан-да. Йўқ, ундай бўлмади. Кутилмаганда Роберт Карлович одамхунлик қилди. Рухсат этиш у ёқда турсин, ўзи

шахсан қабр бошида туриб (хаво ҳам мотамсаро, каттик ёмғир ёғиб ётибди...), худши милён йиллик антиқа археологик қазилма ўтказилаётгандек, жуда ҳаёткорлик билан қирқ икки йил ер остида ётган Саййиднинг табаррук суяқларини олиб, матоҳга ўраб, эгасининг қўлига топширди. Сўнгра Фарходни сўраб, четга имлаб чақирди-да, унга оғир ва босик, қалтироқ овозда ҳамдардлик юзасидан таъзия изҳор этаркан, шундай деди:

- Биласизми, мухтарам набира, Фарход Тоғиевич, мен Сизнинг бобонгизни ниҳоятда ҳурмат қиламан. Хайрон бўлманг. Сабаби, бу ҳақда бу ерга жамланган қоғозлар билан танишарканман, шу нарсага кўзим тушдики, Ализода бизнинг аجدодлар тили, ибронийни билар экан. Анграйиб қолдим. Умримда биринчи марта шундай тақдирга дуч келишим. Тўғриси, мен ўзим яҳудий бўла туриб, она тилим бўлмиш ивритни (ибронийни) билмайман. Менга - уят! Сизнинг бобонгиз бўлса, қаранг, менинг мен билмаган она тилимни билар экан-а! Тупроғи енгил бўлсин шу улуғ инсоннинг! Унинг даҳоси қаршисида тиз чўкиб таъзим қиламан. Бардам бўлинг, набира. Яхши кунларда учрашайлик.

Фарход билан кучоқлашиб хайрлашаркан, у яна таъкидлади...

- Биласизми, бошқа бир халқнинг тилини ўрганиш учун киши ўша халқни севиши керак. Сизнинг бобонгиз яҳудий тилини билар экан, демак, у яҳудийларни севган!..

«ҚАФАС ИЧРА КИЗИЛ ГУЛ»

Тошдингиз, хушёр ўқувчим. Бу сўзларни ҳазрат Алишер Навоийнинг ўша машхур рубойисидан келтирдим.

*Фурбатда гариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш,
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошъён бўлмас эмиш.*

Агар Ализоданинг тутқунликда кечган сўнги саккиз йиллик умрини кузатсангиз, маҳбусликнинг дастлабки йилларида ҳали унинг уйиштирилган фитналар чангалидан қутулиб, озодликка чиқишдан умидвор бўлгани гувоҳи бўласиз. Мудҳиш зиндон ичида ҳам нур билан зулмат ҳаёт-мамот учун курашди. Барча тухматларни рад-бадал қилди. Ойнинг ўн беши коронғу бўлса, ўн беши ёруғ, ахир. Шояд!.. Аммо рўшнолик бўлмади. Унга қарши қўйилган тузоклар шу қадар чигал, кўр тутунлардан иборат эдики... «Англия шпионини» (қандай - «Англия»?..), «халқ душмани» (қандай - «халқ»?..) озодликка чиқазиб бўларканми! Улар халқни бузади, Ватанни (қандай - Ватанни?..) Англияга сотиб юборади-да! Бу ҳақда ўйлашнинг ўзи даҳшат. Хуллас, аҳвол мутлақо бундай эмаслигини исботлаш учун кафилликка ўтиши лозим бўлган одамларни ҳам суриштира - узок муддатга қамалган («халқ душмани» қилинган), бадарға бўлиб кетган, бўлмаса ўлган (ажабмас - ўлдирилган!) бўлиб чиқарди. Ахийри бўлмаганидан сўнг у турма ичида ётган жойи-да... очлик эълон қилди. Бусиз ҳам очликка

махкум этилган махбуснинг очлик эълон қилишини тасаввур қилинг! С.Ализода­нинг ўз нураб кетаётган ҳаётини гаровга қўйиб қилган сўнгги талаби билан, Ниҳоят, хузурига прокурор «ташриф буюриб», ҳеч қандай очлик-почлик фойда бермаслиги, у ҳар қандай фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилганини, эҳтимол, минг биринчи марта яна «эслатиб» қўйди, холос. Ниҳоят, сурункали азоб-уқубатлар оқибатида у - синди. Озод бўлишдан буткул умидини узди. Алвидо, ёруғлик! Рози бўлингиз, қавм-қариндошлар! («Воқеанома»нинг «Раввинский ёҳуд зиндон сабоқлари» мавзуига қаранг).

Фарҳоджоннинг сўзларини тингларканман, оғир ўйга толдим. Ё тавба! Бу не кўргилик!!! Улуғларнинг қисмати шундай бўларканми дейман: бир марта жон таслим қилиб, икки марта ерга қўйилса. Дунёни титратган соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, яқин ўтмишимиздан олсак, мана Шароф Рашидов. Яна қанчадан-қанча табаррук зотлар. Бу ёқда - Саййид Ризо Ализода.

1945 йилда - Владимирда, орадан қирқ икки йил ўтиб, 1987 йилда - Самарқандда иккинчи топқир дафн этилди. Қисқагина умрга бунчалик зуғум қилишмаса!

СОФИНИБ КЕЛДИМ СИЗИ

(Ўз вақтида қўйилмаган марсия)

Оч юзимни, эй ғассол, ёронларимни бир кўрай,
Хажри падар доғиндаги тувғонларимни бир кўрай.

Дарбадар кездим жаҳонда, бўлдим балога мубтало,
Мени деб зардоб қусган гулбандларимни бир кўрай.

Айтиб-айтиб йиғлашиб, келмиш эмиш хешу табор,
Банди-бандига туташ, тирбандларимни бир кўрай.

Шўриши савдо билан бўлмишам жалойи ватан,
Устод ҳам шогирд акли ҳайронларимни бир кўрай.

Нечани бошин силаб, бўлдим аларга дилпазир,
Мавтима зор сиқтаган гирёнларимни бир кўрай.

Фурбату фуркат аро зоҳир бўлолмай ўнгида,
Сайид Ризони тушида кўргонларимни бир кўрай.

Эй тағофиллар қараб зинҳор кулманг ҳолима,
Шум ниятларига етган яғмоларимни бир кўрай.

Бул фано мулкида йўкмен, қолдимۇ мендин асар?
«Тарихи ислом», «Вожиб», тамғоларимни бир кўрай.

Изларима зор ўлан борму бир бағри бутун,
Дийдау, қошу, қабоғу, мужгонларимни бир кўрай.

Мен банда бандаргоҳмен, икки жаҳон аввораси,
Зор йиғлаюб шому сахар, юргонларимни бир кўрай.

Лахча-лахча кон ютуб нобакор ағёр дастидин,
Розию Ризо тилаб турғонларимни бир кўрай.

Ассалом аҳли замона, соғиниб келдим сизи,
Ўн балоға бир қазо, сўзонларимни бир кўрай.

Ўт тушуб бағрим тутошти, сотмадим ҳеч кимсани,
Беҳаёю бевафо, бебоқларимни бир кўрай.

Қабрдин бош кўтариб, келдим бу ёна ёна мен,
Шум рақибу норасо, захҳокларимни бир кўрай.

Бокма қаён - чикмиш чаён алвон меҳроб чокидин,
Ўтган ул кунлар, ҳоку туробларимни бир кўрай.

Саййидо ташриф буюрдунг шому шабистонингдаким,
Бахтиёр, Гулрух, Фаррух, Фарҳодларимни бир кўрай.

Сидки дилдин нотавон ёзмиш Ғайбуллоҳ ас-Салом,
Ғолибо, соҳиби даврон, асҳобларимни бир кўрай.

БИТИКЛАР

Дарвоқе, етти қабат турма ичидаги зах хонада
дол-беҳол ётган С.Ализоданинг ҳаётига доир бу
гапларни тусмоллаб, солим ақлга асосланиб
тўқияпмизми ёки?.. Бу маълумотларни қаёқдан
олдик?

Гапнинг «қизиғи» бўёқда. Вафотидан кейин
узок йиллар ўтади. Бир куни у кишининг рафиқаси
кўхна бисот - сандикни очиб, эски-туски
нарсаларни шамоллатиш учун куйманиб турганида,
титилиб кетган пахталик камзул чиқиб қолади.
Пахталикни сўтиб ювмоқчи бўлганда, не кўз билан
кўрсинларки, астар-пахталар орасидан жуда кўп
«битиклар» чиқади!.. (Пахталикни уруш йиллари

озодликка чиққан бир нотаниш махбус келтириб берган экан). Халиги одам, сирдан вофиқ бўлмаганми ёки айтишни унутганми, ҳеч нарса демаган. Ховли соҳибаси, ҳеч гапдан хабарсиз, бу яроқсиз ҳолга келиб қолган, уриниб битган пахталикни шунчаки бир «ёдгорлик» тариқасида сандиққа ташлаб юборган. (Турма ноziри Раввинскийнинг ёрдами билан ўйлаб топилган тадбир бўлса керак).

Яна бир гал шунга ўхшаш «битиклар», яқин вақтларда (1992) Фарҳоднинг қўлига келиб тушди. Собик хавфсизлик давлат қўмитаси (КГБ) тугатилиши муносабати билан у Масковга хат ёзиб, бобоси Сайид Ризога тегишли ҳужжатларни юборишларини сўраган.

Унга юборилган нарсалар - С.Ализоданинг Самарқандга жўнатилган халигидай битиклари экан. (Чамаси, бу ашёлар турма маъмуриятлари томонидан ўша ернинг ўзида қўлга туширилиб, олиб қолинган кўринади).

ПАРЧАЛАНГАН УМР

Мана бу битикка қаранг. Бу енг астари бўлса керак. Бўйи ярим кулоч, эни бир ярим қарич. Каноп матохдан тўқилган. Унга сиёҳда араб ёзувида накш солинган. Афсус, вақт ўз ишини қилган. Ёзувлар униқиб кетган. Харфлар ўчган, хиралашган, баъзилари бўялиб чаплашиб ётибди. Буларни ўқигандан кўра Ўрхун-Енисой ёзувларини ғижжалаш осонроқ деб ўйлайди, киши. Баъзи топқа тамаки

ва чой қоғозларига ёзилган «номалар» ҳам учрайди. С.Ализода бир амаллаб, тамаки ва чойларини турма ходимларига бериб, қоғозига хат ёзиб жўнатган. Ё бўлмаса, ўз ризкидан кийиб, эвазига ҳар хил латта-пугталар олган ва уларга хат битган.

Айрим битикларни амаллаб, ғижжалаб ўқиса бўлади. Уларда сиёсий маҳбуснинг ички олами очилган. Ҳаётда айрим одамлардан рўшнолик кўрмагани, ҳасрат, армон, афсус-надомат, соғинч ва ўкинч, пушаймонлик, эътиқод уруғлари кўз ёшларига беланиб кетган. Водариг! Бир нечта ажойиб ғазал ҳам бор. Ҳар бир битик аччиқ инсон тақдири, катта ақл-идрок, садоқат, авлодга комил ишонч ва битмас-туганмас меҳр-оқибат билан суғорилган санъат намунаси. Ўлимга маҳкум этилган маҳбус, тақдирига тан бериб, сукут сақлаши, «жимжит» ётиши ҳам мумкин эди. Ундай бўлса, С.Ализода нима учун бунчалик безовталанади? Бу ёқда қолган бола-чақалари, қавм-қариндошлари, хеш-таборларини соғинганини, уларни севишини билдириб қўйиш учунми? Ўзи, сичқоннинг ини минг танга дегандай, бир оғизгина ширин сўзга муҳтож бўлиб ётибдию, узок Самарқандда «озодликда» юрган оила аъзоларини юпатиш, уларга таскин бериш орзусида ёнгандир балким?.. Озодлик нима эканини озод одам қаёқдан билибди! Бунинг кадрини ўрага мук тушиб, бағрини зах ерга бериб ётган, озодликдан маҳрум этилган бандидан сўранг.

Ҳа, бари тўғри. Минг чандон тўғри. Қайнок ҳаётда беҳудуд орзу-умидлар этагига ёпишиб, ёруғ келажак, ўз мазлум халқинг учун чинакам

озодликни қўлга киритиш йўлида ёниб яшаркансан, йиртқичлар, юхолар, аждаҳолар билан тенгсиз курашга ўзингни сафарбар этган экансан, «майда» инсоний туйғулар - оила, бола-чақага меҳр улашиш ҳам хаёлингдан кўтарилади кишининг. Ҳамманинг бахтини ўйлаган одам яккаш ўзига бахт изламайди. Мана, буёқларда ўзи-ку ўзи, ити ҳам адашмаган, билъакс, ўз қадрдон хонадонидан, ота-боболар, она-момолар юртидан бадар қилинган ит каби, шундоқ бир инсон, бўйнига занжир солиб, «тинчитиб» кўйилган зиндон ичидагина, асрий ғафлат уйқусидан уйғонган телба каби, бирданига эслаб қолдики... О даҳшат! Ўғил-қизларининг боши силанмаган, аксинча, сен туфайли, сенинг «қилмишларинг» туфайли уларнинг манглайига «халқ душманининг ўғли», «инглиз жосусининг хотини», «муртаднинг жияни», «сотқиннинг думи» деган манфур тухматлар чаплаб ташланган. Ха, худди шундай айб билан ўғли Саййид Тоғи Ализодани, жиянлари Саййид Али Ализодаю, куёви Ҳасан Ирфонларни ҳам турмага солдилар. Оила тўкилди. Қочиб-пусиб қолган қизлари, куёвлари, жиянлари тўрт томонга тарикдай сачраб кетди...

Шундай. Саййид Ризо тахлит инсонлар шу вақтга қадар инсонки, ўз ҳаётини ўз халқининг бахт-саодати йўлига қурбон қилгани ҳолда, токи ўзи ҳақида ўйлашга ҳам вақт топа олмаса. Жаҳоншумул ғоялар, илм, санъат, адабиёт, сеҳрли калом туйғулари сени эгаллаган бўлса, бу не бахт! Аммо, худди шу олийжаноб хислату фазилатларинг. истёждоду саъй-ҳаракатларинг, бор-будингни ҳазрати

Эзгулик, Рўшнолик, Савобга бахшида этганинг учун сенинг бадгумон, таҳқир ва бадном қилсалар, зиндонга ташласалар, қаро ерга тиксалар... Бундан ортиқ бедодлик борми дунёда!

Мана шу қийноқ саволлар, ўй-хаёллар унга тинчлик бермасди. Қанийди, агар инон-ихтиёри ўзида бўлса, бу зах каталақда тутқун бўлиб ётгандан кўра, жон олиниб, жон берилиб ётган қонли жанг майдонига бориб, кўкрагингни ўкка тутсанг. Авлодлар наздида «халқ душмани» бўлиб бу ертўлада беному нишон чириб кетгандан кўра, очик жангоҳда қаттол душманнинг ўкига учган минг марта яхши эмасми? Осмон узок, ер қаттиқ.

МУТАФАККИР

С.Ализоданинг илмий ишлари, эҳтиросли публисистик мақола, шеър, фелйетон ва памфлетлари қуйидаги рўзномаларда чоп этилиб турган: «Туркистон хабарлари», «Бухорои шариф», «Турон», «Самарқанд», «Телеграф хабарлари», «Шарқ», «Хуррият», «Меҳнаткашлар товуши», «Овози тожик», «Голос Самарқанда», «Пролетар», «Зарафшон», «Камбағаллар ўки». Муаллифнинг чиқишлари «Оина», «Машраб», «Мулла Мушфики» ойномаларида ҳам тез-тез кузатилган. Булардан ташқари, Эронда чикиб турган «Тарбият», Туркиянинг «Оқшом», Мисрнинг «Чехранамо», Ҳиндистоннинг «Ҳаблул матин» каби эътиборли нашрларида, Самарқандда ўзи таъсис этган «Щўълаи инкилоб»да ишлари кўплаб босилган.

Публисистика даврининг ижтимоий, миллий, маънавий муаммолари, миллатнинг дард-ҳасратларини далиллар, алам ва эҳтирос билан тез ва ўткир ифода эта оладиган мислсиз воситадир. Айни вақтда унда ҳар бир даврининг соғлом ва носоғлом майллари устивор бўлади. Туя қанча катта бўлса, яғири шунча катта, деган нақл бор. Саййиднинг барча чиқишларини ҳам бирдай баҳолаб бўлмайди, албатта. Адиб ва олимнинг эҳтиросли мақолалари, памфлетлари, фелйетонларида халқнинг дард-ҳасратларини рўёбга олиб чиққан, унинг фожеалари, қайғу-ғамларига жуда аниқ ташхис қўйилган фикрлар изҳор этилган. Улар ўзининг долзарблигини ҳеч қачон йўқотмайди. Айни вақтда унинг ўктам чиқишларида шундай йўриқлар, майллар ҳамда даъватлар, «йўқсулпарастлик» иддаолари, «жаҳон инкилобига» чорлашлар уфуриб турадики, муаллиф вафотидан кейин ярим аср ўтар-ўтмас буларни иқтисодий, сиёсий, маънавий турғунликка олиб келган сабаблар деб баҳолай бошлаймиз. Аммо бизга таскин берадиган жиҳатлар шундаки, умуман олганда, С.Ализода чиқишларида ҳуррият, соғлом маънавият, маърифат, адолат, инсонпарварлик, дўстлик ва биродарликка даъватлар барқ уриб туради. Ҳазрат Саййидонинг ўткир - сиёсий публисистикаси охир оқибатда унинг ўзига, унга ўхшаган юзлаб илғор фикрли зиёлиларга, жадидларга, маърифат дарғаларига, миллатнинг асл фарзандларига жуда қимматга тушди. Бинобарин, буларнинг барчаси

шахснинг аччиқ қисматида кўра шум давр, мустабид тузумнинг фожеаси эди.

Лекин Саййид Ризо фаол газетчи, оташин публисист, беназир ташкилотчи ва жамоат арбоби, шоир, таржимонгина эмас, балки қомусий билим эгаси, чуқур файласуф, муаррих, тилшунос олим ва мутафаккир зот эди. Унинг чиқишлари фақат эл-юрт гами билан йўғрилган яланғоч эҳтиросга эмас, балки бошдан-оёқ нозик илмий кузатишлар, таҳлил ва чуқур билим билан суғорилган эди. Муаллифнинг «Низомнома», «Қалам аҳлларига даъват», «Рисолатул иттиҳодия», «Дин вожиблари», «Моресолот» (ёзишмалар), «Ислом маданияти» сингари қамровдор, салмоқли тадқиқотларини ўзига қўйилган ҳайкал деса бўлади. Улар ўз вазифасини бажарди. Аммо биз уларни яқин ўтмишнинг осор-атикалари рўйхатига тиркаб, тарихий, музей ашёларига айлантирсак, хато бўлади. Аксинча, С.Ализоданинг бутун тарихий, илмий, публисистик ва бадий ижоди (бир нечта шеърий тўпламлари ҳам маълум), яхлит ҳолда, бизнинг бугунги кунимизга ҳам тоабат ҳормай-толмай хизмат қилиши аниқ. Мавлоно Саййид Ризо Ализода ўзининг сон-саноксиз ёзма «лаш-луш»ларини кўтариб тарих ҳукмига равона бўладиган мухбир эмас, балки бизга замондош, ҳамдард, ҳамнафас улкан фан арбоблари қаторида туради. Бу улуғ инсон Шўролар зиндонида ҳалок бўлди. Бирок унинг қалами зиёсидан таралган фикрлар ҳеч қачон ўлмайди. Биз улардан фойдаланиб камолга етганмиз, ҳозир ҳам ҳар кун, ҳар сония улардан баҳраманд

бўлиб турганимизни ким билади, ким билмайди. Билгандан билмаганлар миллион марта кўп. Лоақал эслайлик: 1917-20 йилларда ўзбек ва тожик мактаблари учун ёзилган «Алифбе»лар, икки қисмдан таркиб топган «Тожик тили грамматикаси», икки жилди русча-тожикча мукамал луғат, «Саодат асири» рўмони... Сон-саноксиз таржималар. (Салоҳиддин Хайитнинг «Рўйхатларда йўқ эди номи» мақоласига қаранг. «ЎЗАС» газетаси, 28.02.97.)

ОҒУ ВА МАЛҲАМ

С.Ализода ни эзган нарса тухмат эди. У қандай қилиб бўлмасин, оила аъзоларига ўзининг ҳеч қандай «халқ душмани» эмаслиги, «инглиз жосуси» бўлиш у ёқда турсин, аксинча, айнан инглиз жосуслари ўзимизнинг бадбин, қизил сотқин жосуслар қўли билан ундан ўч олаётганларини билдириб қўймоқчи эди. У ҳақиқат абадул абад ер остида қолиб, чириб, йўқ бўлиб кетишидан қўрқарди.

Салкам ярим аср илгари юборилган битиклар - тамаки ва чой ўрамлари, лаггалар - соқов турғунлик ҳамда катағон йилларида С.Ализодадан қолган ягона жонли гувоҳлар... Бу жонсиз ашёлар ортида уларни юборган буюк инсоннинг терак баргидай титраб турган ва ҳали уйғоқ қалби ўриб туради. Уриниб қолган бу матоҳларни ниҳоятда эҳтиёт қилиб қўлга оларкансиз, бармоқларингиз титрайди, уларни кўздан кечирар экансиз, довюрак, матонатли, пок

инсоннинг сиймосини яққол кўргандай, у билан дардлашгандай, ҳасратлашгандай, отамлашгандай, синиқ овозларини эшитиб тургандай сеҳрланиб қоласиз. Лабларингиз беихтиёр пичирлай бошлайди... «Кўзимнинг нури, меҳрибонларим Меъдажон, Хадичажон, Шарофатжон, Асқарнинг ўғилчаси... Барингизга муштоқона салом йўллаб қоламан»: «Сабр қилингиз, оз қолди. Худо хоҳласа озодликка чиқамиз»; «Закунчи Казарянцга айтинглари, мен билан алоқа боғлаб, мени бу тухматлардан қутқазсин»; «11 йил мобайнида янги усул (новометод) мактабида муаллимлик қилганман»; «Бухорода жадид мактаблари ташкил этиш ишига кўмаклашганман»; «Маҳмудхўжа Беҳбудий хотинининг тоғасига айтганман хайрихоҳлигимни»; «Кўҳна, ваҳший бидъатларга қарши бўлганман, шул боис муллолар билан боёнлар мени динсиз (вероотступник) деб дод солдилар»; «Агар мен душман бўлсам, озодлик ташкилотларини тузармидим, Николай замонида катта қизимни ўрис мактабида ўқитармидим»; «Мени бу ерда айбингга иқроп бўл» деб қистовга соладилар, хушдан тойганча калтаклайдилар. Ўзимга келганимда кўзимни очсам, зах ерда қонга беланиб ётган бўламан. Йўқ нарсага нечук иқроп бўлайин, ахир!».

Сўнгра яқин кишиларидан бирининг бевакт вафотига бағишлаб ёзилган, дилларни титратувчи марсияни зор қақшаб ўқиймиз...

Бошқа бир хатида 1921 йилда вабо касалига йўликқан беморларни бепул муолажа қилдирганини

айтади. Шу муносабат билан эслатиб ўтайин: Саййид Ризо афғон табиби Атоуллохон (афғон бобо) ҳамда ҳожи мулло Барот, шифокорлардан Фарҳодий, овруполик дўхтирлардан Белфелд, Дейч, Забилин, Мерлес ва бошқалар билан яқин алоқада бўлган. Маҳаллий халқларни ҳар хил хавфли касалликлардан сақлаб қолишда уларга таяниб иш кўрган. («Воқеанома»нинг «Гадой халта» мавзусига қаранг). Булардан Атоуллохон килни қирқ ёрадиган табиб эканлиги билан эл орасида машҳур экан. Айтишларича, у узоқ йиллар мобайнида оз-оздан маргимуш истеъмол қила бориб, ўзини бу ўткир заҳарга ўргатган, омухта қилган. Натижада унинг вужуди заҳарга тўйиниб (омухталашиб), тани оғир касалликларни енгишга тайёр дори-дармонга айланган.

Аҳолини эмлашда бу жуда кўл келаркан. У вафот қилгандан сўнг, овруполик шифокорлар Атоуллохоннинг жасадини катта маблағ эвазига сотиб олмоқчи бўлишди. Аммо қариндошлари бу таклифга кўнмай, табибни яширин суратда дафн этадилар.

Саййид Ризо ўз бахтини бошқаларнинг мусибати ҳисобига яратган эмас. Балки, аксинча, унинг ўзи ғаламис, ёвуз қучларнинг «саодатманд» бўлиши учун халокатга дўчор қилинди. Бугунги муаззам Туркистонимизда собит бирлик, чин мустақиллик, устивор дўстлик, қариндошлик ва ўзаро миллий тотувлик йўлида кўйилаётган ҳар бир шахдам қадамимиз Оғонинг ҳам маънавий умрини узайтиришга хизмат қилади. Ҳаммамиз учун оғир

бўлган шу кунларда бундан-да муҳим, бундан-да зарур далда бўлмаса керак.

Худо раҳмат қилсин уни.

ЗАРРАЛАР

Қадим Самарқанд азалдан кўп миллатли бўлган. Унинг кўҳна тарихини яратишда барча миллат вакиллари иштирок этган, равнақига равнақ қўшган. Ўзларининг жасурликлари, ватанга садоқатлари, юксак билим, куч-ғайратлари билан она тупроқнинг поклиги, унинг порлоқ келажаги, фан, маданият, маорифининг ривожини йўлида ўрис чоризмига, ўз миллатини оёқости қилаётган маҳаллий муртадларга қарши курашда жонларини фидо қилган инсонлар кўп бўлган. Бундай оғир, масъулиятли вазифа биринчи галда маорифчилар, маърифатпарварлар зиммасига тушар эди. Худди шундай фидойилар қаторида Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919) билан Саййид Ризо Ализодалар ҳам бор эди. Улар Туркистон маорифчилигида, матбуотида, янги усулли мактаблар очишда ва кўпинча шу каби масалаларда ҳамфикр, бир-бирларига садоқатли бўлишган. Чунончи, Бехбудий ва унинг ўртоқларининг бир йиллик мотами маросимида Ализода 1920 йил 8 апрелда ўзи ташкил қилган «Шўълаи инқилоб» журналининг 35-сонида жасурона фикрлар билан чиқиб, «Катта мотам» мақоласини чоп этди. Мазкур таъзиянома матнини СамДУ домласи, ализодашунос С.Ҳожиёв билан чоп

етишга тайёрлаганимиз боис, бу ҳамкасаба дўстимизга миннатдорчилик изҳор этаман.

ШАҲОДАТНОМА

Буюк мотам

Бугун буюк мотамдир. Бугун умумий таъзия (аза) куни. Бугун бизнинг шаҳримиз энг қора куни, ўзининг энг катта мусибат кунини бошдан кечираяпти. Бугун Самарқанд аҳолисининг юраги қон, кўзи ёшли, чунки Бехбудий ва унинг ўртоқлари шаҳид қилинган. Бугун Самарқанд маорифчилари бир йиллик кутиш ва умидворликдан кейин энг азиз, буюк устоди, бир раҳбаридан жудо бўлмоқдалар. Унинг мотам маросимини бир таассуф ва андух билан ўтказмоқдалар. Бугун Маҳмудхўжанинг шаҳид бўлган куни, катта ва кичикни, ёшу қарини бу андух мусибатга солган.

Маҳмудхўжанинг ўлими биргина Самарқанд аҳолисини эмас, балки 10 миллионлик Туркистон аҳолисини ҳам мотамзада ва мутаассир қилди. Бугун бутун Туркистон миллати бу мотамда иштирок қилиб, қора кийиб, сийнасини чок қилган. Бугун Самарқанд мусулмонлари, улкан, бебаҳо хизматлари учун унга биродарлик ва ҳамдардлик изҳор этиб, ул шаҳиднинг муборак руҳи равонини ўзларидан рози ва шод қилмоқдалар.

Унинг 30 йиллик хизмати беҳад ва беҳисобдирки, бу қоғозларга сиймайди ва буни ожиз қалам билан адо этиш мумкин эмас...

Маҳмудхўжа миллатимизнинг биринчи маориф ва маданият ношири, Маҳмудхўжа миллатимизнинг энг буюк жамоат арбоби эди. У бир замонлареки, тараққиёт ва маориф ҳақида гапирмоқ гуноҳи азим хисобланиб, мактаб ва жароид (газета, журнал) ҳақида гапирмоқ кофирлик саналган кезларда мардларча майдонга чиқиб, жаҳолат, нодонликка қарши баҳодирларча курашга чақирди.

Ўзининг равон нутқлари, таъсирчан мақолалари билан мусулмонларни ғафлат уйқусидан уйғотиб, уларни илму ирфонга яқинлаштирди. Ул зотнинг раҳнамолиги остида шаҳримизда биринчи жаид мактаби очилди. Биринчи миллий рўзнома чоп этила бошланди. Бир замонлареки, бизнинг кишварда театр бир фаҳш ва куфр намунаси саналарди, у киши томонидан биринчи сахна асари «Падаркуш» таълиф қилинди. У кишининг сояи раҳматида бизнинг шаҳримизда биринчи исломий кироатхона, кутубхона очилди.

Марҳум Бехбудий ўз ақидаси ва мақсади йўлида на уламоларнинг маломатлари, на мустабид ҳукмронларнинг таъкибу қаршиликлари ҳаққоний маслағи ва муқаддас мақсадидан қайтара олмади. Сабаби, маориф ривожини мусулмонларни баркамол қилишга камарбаста эди. Бас, бир дақиқа ҳам уни бу йўлдан тўхтата олмадилар. У сабот ва матонат билан шу олий мақсад сари шахт интилиб, бу йўлда таҳқирга дучор бўлди, заҳар-заққумлар ютди. Кечалари ётмади, кундузлари роҳат билмади. Мусофират ва ғурбат азобларини тортди. Китоб ва рисоалар ёзди, журнал ва газеталар чоп эттирди.

Мақола ва чакириқлар чиқазди, токи мусулмонлар гафлат уйқусидан уйғонсинлар, жаҳолат гирдобидан чиқиб, маданият ва маърифатга юзланишга ҳидоят ва далолат қилди.

Октябр (воқеалари)дан кейин Бехбудий учун на уламолар танқиди ва маломати, ва на ҳукумат тарафидан андиша қолмаган эди. Шаҳид Бехбудий тўрт қўллаб миллат ишига киришганди. Бирга ўн ғайрат билан фаолият бошлаганди. Сиёсий мажлисларда ва расмий маҳфилларда қатнашиб, мусулмонларнинг сиёсий ва миллий ҳуқуқларини мудофаа қилди. Уларнинг аҳволи, маишатларини яхшилаш учун курашди. Бу талабларни Самарқандда бажара олмаганларида, у Тошкентга бориб, Марказий ҳукумат билан тортишиб, ўз муқаддас мақсадининг бир қисмига эришди. Аммо бир воқеадан кейин (Осипов воқеаси) шўро ҳукумати даврида маҳаллий аҳоли ҳақидаги фикр ўзгарди. Уларнинг қўпол муомалалари ва ўринсиз ҳаракатлари учун Ватанини тарк қилиб, вақтинча бўлса ҳам сафар қилиш (мақсади бизга номаълум) мақсади билан йўлга чикди ва йўлда, Қаршида, ўртоқлари билан шаҳидлик шарбатини ичди!

Шундай қилиб, бу ягона мутафаккирни, фарзона файласуфни маданият душманлари ваҳшийларча ўлдириб, уни пок баданини муборак қонига ботирдилар. Бу тошжорак бедодгарлар, кўршапалакдай ёруғликдан қочиб, ўзларини зулматга урмоқдалар:

Улар билим шуъласини ўчирмоқ учун Бехбудийни ўртоқлари билан қонларига

ботирдилар!.. Хайҳот, лекин эзгу ниятлари ва буюк мақсадларини ўлдира олмадилар!.. Ё ўлдира олдиларми? Бугун уларнинг ҳамма ният ва мақсадлари тирик ва абадий яшайди. Бугун биргина Самарқанд аҳолисининг минглаб товушлари эмас, балки миллионлаб Туркистон аҳолиси шаҳидларининг муқаддас арвоҳи олдида сукут сақлаб: «Сизларнинг улуғ мақсадларингиз сари интилиб шаҳид бўлганингиз учун биз Сизнинг муқаддас пок қонингиз қасдини душманлардан олмагунча бу мотам либосини ечмаймиз. Беҳбудий ва ўртоқларининг қони беҳуда тўкиладиган қон эмас. Келинг, уларнинг бир томчи қони учун минглаб жаллодларнинг, маданият ва инсоният душманларининг қонини тўқдирайлик.

...Саййид Тоғи ўғли Фарҳод Ализода бобоси Саййид Ализода ҳақида эшитган ва билган хотираларини сўзлаб берди.

ВОҚЕАНОМА

Мавлоно Баракатуллоҳ

Хинд олими Баракатуллоҳ Самарқандга, Ализода жаноблари билан шахсан танишиш ва суҳбатлашиш учун, ташриф буюрадилар. Саййид Баракатуллоҳ маҳаллага бориб, боғбон Муртазокул бобога дуч келади ва ундан Ализоданинг уйларини ўрайди. Муртазокул бобо меҳмоннинг ўзга юртдан келганини пайкаб, ўз ҳовлисига чорлайди ва ўғли Мирзо Яхёга амр қилади:

- Бор, Оға бобонгни чақириб кел.

Саййид Ризо меҳмон келганидан вокиф бўлиши ҳамано отланиб чиқадилар. Ул зот меҳмон билан куюқ саломлашиб, кучоклашиб, ўпишиб кўришадилар. Мирзо Яҳё ҳайрон - лол қолади ва отасидан секин улар қайси тилда сўзлашаётганларини сўраганида, хабар топадики, ҳинд тилида суҳбатлашаётган эканлар.

Уй бекаси дарҳол дастурхон келтиради. Ҳар хил ноз-неъматлар тортилади. Гўштлик овқатларни тановул қилишаётганда соҳибни хонадон ўзининг гўштга парҳез сақлашини айтиб, узрхоҳлик қилади. Меҳмон парҳезнинг сабабини суриштирганида, Ализода Муртазокул бобо гўшт истеъмол қилса, қорни оғришини тушунтиради. Меҳмон дейдиким, «Саййид Баракатулоҳ бу ерда ҳозир экан, мезбон бахузур гўшт ейишлари мумкин». Шу сўзларни айтиб, ёнидан бир нав дори чиқазиб беради. Боғбон дорининг шифобахшлик хусусиятларини ўзида синаб кўргач, ўғли Мирзо Яҳёга буюради:

- Тойчоғим, югургилаб борингда, отни буёққа олиб келинг. Ҳазрат меҳмонимизнинг кўллари енгил экан. Шояд от жониворнинг ҳам кўзи очилса.

Маълум бўладики, яқинда бозордан сотиб олинган отнинг бир кўзи кўр экан. Марҳаматли меҳмон ёнидан толқон сингари бир дорини олиб, отнинг кўр кўзига пуркайди. Анча вақтгача кўр кўздан шовиллаб ёш оқадую, от икки кўзи билан кўрадиган бўлиб қолади.

Мавлоно Муҳаммад Баракатуллоҳ Хиндистон мусулмонларидан бўлиб, машҳур тилшунос ва файласуф олим саналган. Токно ва Чикаго

университетларида форс ҳамда араб тилларидан дарс берган. (20-йилларда йўқсуллар «дохийси» Ленин билан учрашган). Хиндистон билан Русия ўртасидаги маданий алоқаларни мустаҳкамлаш ишига ҳисса қўшган. Самарқанд музейида мавлоно Баракатуллоҳ ҳақида маълумотлар сақланган.

АЛИ АКБАР СОБИР ТОҲИРЗОДА

Озарбойжоннинг атоқли ҳажнавис шоири Али Акбар Собир Тоҳирзода 1909 йилда Шамохи шаҳрида бетоб бўлиб ётганида Саййид Ризо ул зотни бориб кўрадилар. Самарқандга қайтгач, икки маротаба пул тўплаб, яқин дўстлари орқали бериб юборадилар. 1911 йилда Собир оламдан ўтганида, Ализода дўстлари билан бирга қирқ кун мотам тутишади. Адиб ҳақида хатми Куръон ўтказадилар.

ИСМОИЛБЕК ҒАСПИРАЛИ

Асримиз бошларида турклар оламида, жумладан бизнинг Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг тамал тошини қўйганлардан, Боғчасаройлик маърифатпарвар, Парижда халқаро Нобел мукофотига тавсия қилинган зот, Қрим татарларига биринчи мактаб очиб, уларга алифбе ва дарсликлар ёзган, илк татарча-русча луғат тартиб берган, Русияда 1889 йилдан бошлаб туркий тилда «Таржумон» газетасини чиқазиб турган, Қоҳирада араб тилида «Алнийёз» («Уйғониш») газетасини таъсис этган Исмоилбек Ғаспирали (Исмоилбек Гаспринский) 1904 йилда Самарқандга келиб,

Саййид Ризо Ализода билан илк топқир танишади ва фикрлашадилар. У Ализода билан дийдор кўришганидан ва суҳбатлашганидан бениҳоя мамнуният ҳосил қилади. Саййид Ризонинг Самарқанд шаҳрида янги мактаби Исломия очиш ҳақидаги савй-ҳаракатларини, режа-тадбирларини бусбутун маъқуллайди ва бу хусусда ўз маслаҳат ҳамда мулоҳазаларини изҳор этади. Бир неча кун унинг уйида меҳмон бўлиб тургач, Ҳиндистонга жўнайди.

1908 йилда Исмоилбек Гаспирали иккинчи марта С.Ализода билан учрашиш ниятида Самарқандга келади. Саййид Ризонинг янги мактабини кўриб қувонади. Ўша кезлари, «Ҳаёт» номли янги мактаб очиш ниятини эшитиб, хурсанд бўлади.

Умрининг сўнги палласида Самарқандда истиқомат қилган қрим татар ёзувчиси, раҳматлик Абдураим Илёс ўғли Шайхзоданинг гувоҳлик беришича, Исмоилбек Гаспирали Қрим газеталарида 1906-1911 йилларда Ализода ҳақида ғоят жозибадор мақолалар ёзиб турган.

ФАЙЗУЛЛО ХҲЖА

1918 йилда Саййид Ризо «Шўълаи инкилоб» ҳамда «Бухорон шариф» номли журнал ва газеталарда «Бухоро, уйғон!» деган оташин мақоласини чоп эттирган. Бу мақолани ўқиган ёш бухороликлар уни «Ситора» деб тилга олганлар. Мазкур мақолани ўқиб, мутаассир бўлган Файзулло Хўжаев Самарқандга, муаллиф Саййид Ризо хузурига учрашувга келади. Унинг уйида уч-тўрт соат кизгин суҳбат бўлади. Файзулло учрашувдан зўр қониқиш ҳосил қилиб, қайтиб кетар экан, уни Бухорон шарифга меҳмонга таклиф этади. Ўзи Бухорога қайтгандан сўнг, ёш дўстлари ва сафдошларини тўплаб, учрашув таассуротларини батафсил сўзлаб беради. Орадан кўп ўтмай, 1920 йилда Файзулло Хўжаев собиқ Республика Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси лавозимига тайин этилади. Бу хабарни эшитган Ализода ўғли Саййид Тоғи ва шогирди Ғулом Али Қосимзодани қабатига олиб, Бухорога боради. Аркка етишганида, мелиса ходимлари уларни тўхтатади. С.Ализода «Биз эшонжоннинг хузурларига келдик» дегандан сўнг, масъул ходим Арк ичкарасига кириб кетади. Орадан кўп ўтмай, Файзулло Хўжанинг ўзи эғнида чарм камзули билан чиқиб келади. Кучоклашиб, ўпишиб кўришганларидан сўнг, уларни ўз иш кабинетига таклиф қилади.

Худораҳмати Саййид Тоғи Ализоданинг гувоҳлик беришича, Файзулло тўрт соат давомида хузурига ҳеч кимни киритмасдан, у билан яккама-

якка суҳбат қилади. Суҳбат адоғига етганида, меҳмон хайр-маъзур тутиб чиққан чоғида, Файзулло Хўжаев ёзма амр қилиб, уларни фойтунга ўтказиб жўнатар экан, Бухоро Республикасининг Халқ таъминоти бўлимига равона бўладилар. Маълум бўлишича, бояги хат омбор мудирини номига ёзилган экан. Унга кўра, ишчилар омбордан бир қопча қанд, бир яшик чой, бир яшик совун ва икки тўп газламани чиқазиб, фойтунга ортишади. Бухоро шаҳридан Когон бекатига келишиб, у ердан поездга чиқазиб қўйишади. Самарқандга келиб тушгандан сўнг, шаҳарда яшайдиган аҳволи ночор, муҳтож, етим-есирларнинг рўйхатини тузиб, бояги нарсаларни уйма-уй тарқатадилар.

... Ажаб замонлар, ажаб одамлар, ажаб ишлар.

Талончи чор Русияси амалдорлари ўзларининг Марказий Осиёни мусаххар қилиш режаларини, маҳаллий халқларга бўлган нафратини, ифлос улўғдавлатчилик қарашларини яширганлари йўқ. Чор тузумини маҳв этиб, уларни зеру-по қилган худосиз, диёнатсиз, насл-насабсиз, иймонсиз ўрис ва турли «русийзабон» йўқсул кизил муртадлар, миллати ва динидан қатъий назар, барча халқларга ёрдам, тенглик, раванк, дориломонлик ваъда қилган ҳолда, ўзларига жуда устамонлик билан тобеъ ва мутеъ қилган ўлкаларни рўй-рост таладилар, табиий бойликларини ташиб кетдилар. Миллатларни итоатгуй қулларга айлантирдилар, илғор, фидойи зиёлиларни иблисларча алдаб, тузоққа илинтирдилар ва, охир оқибатда, уларни турли йўллар билан йўқотдилар. Бадном қилдилар, қамадилар, отдилар,

мудхиш кийноқларга гирифтор айлаб, даҳшатли ўлимга маҳкум этдилар. Мен бугун Файзулло Хўжаев билан Саййид Ризо Ализодаларнинг такдирини ўйлаганимда, икки буюк инсон, қизил Масков ва «пролетариат доҳийларининг» ҳийланайрангларига чув тушган ва, бунинг оқибати ўларок, азиз бошларини кундага қўйган икки алп баҳодирнинг жонли тимсоллари кўз ўнгимда гавдаланади... Бу нечук бедодликким, инсоний жамиятинг, ўз эл-юртинг, халқинг, миллатинг озодлиги ва равнақи йўлида энг эзгу ишларинг учун сени хуррият «даҳолари» ... дорга оссалар!

«ГАДОЙ ХАЛТА»

Юқорида бир карра эслаганимиз воқеа билан боғлиқ гап борким, Бош қаҳрамонимиз қандай инсон эканлигига дахлдорлиги боис, бунда келтираман.

Маълумингизким, марҳаматли ўқувчим, 1919 йилда Самарқанд шаҳар тумани Боғишамолда бизнинг шафқатли Саййид хайрия ташкилоти тузган. Сабаби, шаҳарда вабо (ўлат) тарқалган, очарчилик авжида бўлган. Хайрия мутасаддийларининг мақсади шаҳардаги камбағал, бева-бечора, ногирон, етим-есирлар ҳамда вабога чалинганларга моддий ёрдам кўрсатишдан иборат бўлган. Ализода билан бирга табиблардан Атоуллохон, Мерлис, Дейч, Забилин, доктор Фарходий ва бошқалар беморларни текин муолажа қилишган. Озиқ-овқат ва маблағ тўплаш хусусида

хайрия ҳайъати аъзоларини саховатпеша, хайрихоҳ давлатмандлар ҳузурига юборишган. Эътиборли, нуфузли мутасаддийларнинг ўзлари эса хасис, курумсоқ кимсалардан пул тўплаш учун боришган. Шунда ашаддий очкўз бойлардан бири, юзсизлик қилиб, Саййид Ризога деган:

- Оғо, бўйнингизга турбо осинг!..

Ализода «хўп, хўп» деганлару, қўлларини кўксига қўйиб қайтиб кетганлар.

РАВВИНСКИЙ ЁХУД ЗИНДОН САБОҚЛАРИ

ПРОКУРОР

Владимир шаҳар қамоқхонасининг махсус хизмат бўлмаси. Прокурор турма бошлиғи Раввинский билан суҳбатлашмоқда.

- Майор, кўнглингизга олмангу, ўз хизмат вазифангизни бажаришингиздан қониқиш ҳосил қилмадим. Ўйлаб кўринг. Сиз билан биз бу ерда осойишта отамлашиб ўтирибмиз. Худди шу дақиқаларда одамлар жанг майдонларида жон олиб, жон бераяпти. Совет аскарлари социализм ғалабаси учун кўксини пулемётга қалқон қилаяпти. Сизлар эса бу ерда миждовланиб, чалажон бир маҳбуснинг тилини калимага келтиролмай ётасиз. Буни қандай тушунмоқ керак?

Шаллаки дажжол-прокурорнинг ғовак дағдағаси, иғвогарона тааддиларидан турма нозирининг ҳуши бошидан учеди. Зеро, бундай ҳолларда бошдан ҳуш тугул, елкадан бошнинг ўзи учиб кетиши ҳам ҳеч гапмас. Маҳбус нари турсин,

ўзингни муҳофаза қилишинг ҳам амри маҳол. Нозир Раввинский бунн яхши тушунарди. Шу боис прокурор билан адик-бадик айтишиб ўтирмай, ўз «айбига» иқроор бўлиб кўя қолди.

- Ўртоқ прокурор, танбеҳингиз ўринли. Айбдормиз.

- Ундай бўлса, - гапини давом эттирди прокурор амр-насихат оҳангида, зудлик билан ишга киришинг. Сиз, ахир, чекистсиз. Ализода сингари хорижий агентуранинг ёлланма хавфли жосусларини уриб-сўкиб, кийнаб енгиб бўлмайти. Нима қилиш керак? Ўзингиздан қолар гап йўқ. Алданг. Лақиллатинг. Ишончини қозонинг. Рухий таъсир ўтказинг. Шундай қилинги, у сизга мутлақ ишонсин. Зарур бўлса, ул бул ҳужжатларни ҳам расмийлаштирган бўлинг. Ҳайрихоҳлик, керак бўлса ҳамдарзлик изҳор этинг. Ўйласинки, дунёда сизданга ишончлироқ инсон, дўст йўқ. Қисиниб-кимтиниб ўтирманг. Сизга ажратилган махсус жамғарма бор. Қўлингиз узун. Курумсоқ бўлманг. Ализодага яхши гапиринг, қўлтиғига қўл солинг.

Яна бир тарафи: фашизмга қарши кураш ҳам адоғига етай деб қолди. Ажабмас, яқин келажакда биз яна бугунги иттифоқчиларимиз: Америка, Англия, Франция билан ҳудудларни бўлиб олиш, тажовузкор Германиядан товоон тўлатиш масалаларида янги урушга, дипломатия жангу жадалларига жалб қилинаримиз. Ким билисин. Сиз Ализоданинг устаси фаранг тил билгичи, инглиз, француз, олмон тилларини, ҳатто қадимги яҳудий тили - иврит (иброний)ни жуда пухта эгаллаганидан

хабардор бўлсангиз керак. У ўн икки тилда бемалол гаплаша олади. Уқдингизми? Бундай одамни қаёқдан топасиз?! Дарвоқе, унинг «Инглизлар ва ислом дунёси» мақоласини ўқиганмисиз? Албатта ўкиб чиқинг. Уч буюк давлат раҳбарларининг Техрон конференцияси атрофидаги гап-сўзларга диққат қилинг. Яқин фурсат ичида Ализода сингари бообрў зотлар бизга асқотиб қолиши мумкин. Буни унутманг. У алоҳида ҳисобда турсин. Кўздан қочирманг.

ЁМОНГА КАЛТАК - ЯХШИГА ИШОРА

Ёмонни кўрмай, яхшининг кадрига етмайсан, деган гап бор. «Ўртоқ прокурор»нинг таъриф-тавсифи ва мўлжали турма нозирининг ҳушини жойига келтирди. Унинг кўз ўнгида Саййид Ризо қиёфасида бу ерда, мудҳиш Владимир зиндонининг яккашин хонасида («одиночка»да) сил қасаъига чалиниб, кулча бўлиб ётган манови нотавон, ожиз «чалажон» кимса эмас, балки инсониятнинг катта ҳурматга лойик, зукко фарзандларидан бирининг тимсоли гавдалана бошлади. Шу зайл, Раввинскийда бу «социализм душманига» нисбатан қандайдир иликлик пайдо бўлди.

- Хузуримга сиёсий маҳбус Ализодани келтиринглар, - деб буюрди ёрдамчисига майор Раввинский.

Орадан ярим соатлар вақт ўтмай, икки соқчи кузатувида маҳбусни унинг хузурига олиб келишди.

Сизларга жавоб, керак бўлганда ўзим чақираман, - деб соқчиларни кўйиб юборди. Сўнгра ёрдамчисини чорлаб, қабулхонасини ташқарисидан кўриклаб туришни буюрди.

- Муҳтарам Ализода, Сиз билан узоқ юзма-юз суҳбатлашамиз.

Шунинг учун менинг хос хонамга марҳамат киласиз.

Шундай деб уни ўз кабинетининг ичкари, хуфя хонасига бошлади... Бу хилватгоҳга овқатланиш учун стол ва стуллар, диван, радиоприёмник, идиш-товоқлар учун жавон, иккита юмшоқ ўтиргич (кресло), ўртасига хонтахтага ўхшаш пастаккина столча кўйилган. Хосхона соҳиби «меҳмонни» юмшоқ ўтиргичга таклиф қилди. Бизнинг жаноби Саййид ўзига кўрсатилаётган бундай кутилмаган сирли илтифотдан ҳайратланиб, мажолсиз бир ҳолда, афтодаҳол, хушёр тортиб турарди. «Бир балоси бўлмаса, шудгорда куйруқ на килур»...

«БАЗМИ ЖАМШИД»

- Сиз томонларда, жаноб Ализода, «аввал таом, баъдаз калом» деган нақл бор. Мен йигирманчи йилларда Туркистонда хизмат қилганман, тақсир... Баҳузур ўтиринг. Бугун Сиз маҳбус эмас, менинг меҳмонимсиз. Дунёнинг ишлари шунақа. Начора. Айтгандай, ўша йигирманчи йилларда Сизнинг «Инглизлар ва ислом дунёси» деган мақолангиз кулоғимга чалинганди. Ўша мақолангиз ва ўткир чиқишларингиздан инглизлар ҳам Сиздан кўп

«мамнун» бўлишган эканки, бошингиз учун эллик минг фунт-стерлинг мукофот ваъда қилинган. Қаранг-а, энди бу ёқларда хор-зор бўлиб ўтибсизу, аслида, жаҳон бозорида нархингиз жуда баланд экан! Мана энди «улар» билан «бизникилар» ўртасида бошингиз учун «кимошди» савдоси авжида. Дунёнинг ишлари ўбдон қизиқ. Сиз ўз вақти-замонасида Шўро ҳукуматига катта хизматлар қилгансиз. Инчунин, Ўрта Осиё ва Кавказ минтақаларида Шўролар ўз тузуми ва тартибларини ўрнатиш учун Буюк Британия билан талашиб-тортишганлари хусусида бир ўйлаб кўрганмисиз?

Гап орасида нозир юмшоқ ўтирғичлар ўртасига қўйилган стол устига нон, колбаса, икки дона стакан билан бир шиша «бойги»дан (арок) чиқазиб қўйди.

- Гражданин Ализода, Сиз бир таниқли аллома инсонсиз. «Инглизлар ва ислом дунёси» мақолагизда ажнабий истилочиларни фош этгансиз. Хўш... Айтинг-чи, вақти-соати келиб, Сизнинг ўз халқингизни хушёр тортишга, кўзини очишга қаратилган оташин гапларингиз Шўро ҳукумати ва болшевиклар партиясининг раҳбарларини чўчитиб юбориши мумкинлиги хаёлингизга келмаганми?

Нозир сўнгги луқмани айта туриб, хона тўрида деворга илдинган «халқлар дохийси» Иосиф Виссарион ўғли Сталиннинг портретига тагдор ишора қилди.

- Нон билан манови колбасадан тановул қилинг. Стакандаги ароқдан ичинг.

Ализода нон ва колбасадан пича татинган бўлди. Аммо стаканга қўл узатмади.

- Мен рухсат бераман: ароқдан ичволинг.

- Кечирасиз, гражданин бошлик, мен эътиқодим юзасидан ароқ ичмайман.

- Боғишамол туман партия кўмитасининг саркотиби бўлиб турган кезларингизда ҳам ичмаганмисиз? - қизиқсинди нозир, «дағал вазиятга нозик шама» қилиб.

- Ароқ ичмаганман. Бироқ қўлбола мусалласни буюк ҳаким Абу Али ибн Сино билан Умар Ҳайём ҳам баъзи-баъзида шифо учун буюришган.

- Ундай бўлса, мен Сизни ҳар сафар терговга чакирганимда «Кагор» виноси билан сийлайман. Фақат кайфичоғлик учунгина эмас. «Кагор» конни кўпайтириб, киши баданига қувват беради. Очигини айтсам, Сизни манфур тухматлардан мен ҳам, мендан каттароқ одамлар ҳам қутқазма олмайди. Лекин... Ўзимга берилган ваколат доирасида Сизга ёрдам бермоқчиман. Эвазига битта шартим бор: менга иброний тилидан пинҳона дарс берасиз. Келишдикми?

- Мен розиман.

- Бу гап фақат икковимизнинг орамизда қолиши керак. Оғзингизга маҳкам одамлигингизни билган ҳолда бу гапни айтаяпман. Бутундан бошлаб мен Сизга шогирд тушаман. Бўптими?

- Келишдик.

- Ундай бўлса, марҳамат: манови «Беломор-қанал»дан олиб чекинг.

- Чекмайман. Раҳмат.

- Чакки қиласиъ. Олинг, олаверинг. Узингизга тамаки ва қоғоз беришларини сўраб, прокурор номига ариза ёзинг. Яккашин хонангиз (камерангиз) жойлашган бўлмага дурустроқ назоратчиларни қўяман. Тамакини уларга берасиз. Қоғозга эса дилингиздаги гапларни битасиз. Вақт-вақти билан хонангизга ўзим кириб, тишув ўтказган бўламан. Ёзувларингизни «делонгизга» тикиб қўявераман. Бир кун келиб керак бўлади. Дарвоқе, Сизнинг турли ташкилотларга ёзган мактубларингиз бари ўз «делонгизда» сақланаяпти.

Кейинги гап Ализодага жуда ёмон таъсир қилганини пайқаган Раввинский дангал тўғриси айтиб қўя қолди:

- Биздан хафа бўлмайсиз, биродари азиз. Бу ернинг ўз ёзилмаган қонунлари бор. Агар Сизнинг хатларингизни жўнатиб юборсак борми, орқасидан ўзимизнинг думимиз тугилади. Шундай йўриқнома бор.

МУХТАСАРНОМА

* Бокуда С.Ализода номида кўча бор. Самарқандда - кўча, маҳалла ва 14-мактаб номи берилган.

* Оиласи: ўғли Саййид Тоғи, қизи Саидажон...
Неваралари: Ховар, Фарҳод, Парвиз, Фаррух, Зебо, Бахтиёр, Гулрух, Хурмуз...

* Абулқосим Ал-Ганжавийнинг янги усуддаги мактабида таҳсил кўрган.

* 20 дан зиёд етим болани ўз қарамоғига олган.

* 1905 йилдан бошлаб «Самарқанд» рўзномаси ҳамда «Мулю Насриддин» мажалласида (Озарбойжон) чиқиб турган.

* У қандай қилиб «панисломчи» бўладими, С.Ализода билан алоқада бўлгани учун Зиёмуҳаммад деган одамни Эрон маъмурлари ўлимга ҳукм қилган бўлса...

* Саййид Ризонинг Самарқанддаги уйида Чўлпон, Хамза Хақимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутийлар бўлиб туришган.

* Самарқандда яшовчи маҳаллий ўрис ва русийзабон аҳолига ўзбек, тожик тилларини ўргатувчи сабоқлар (курслар) ташкил этган.

* Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» рўмони унинг таржимасида босилиб чиққан. Сталинобод-Ленинград: Тожикдавнашр, 1936. 333 бет. 1973 йилда тожик тилида қайта нашр қилинган.

* Саййид Ризони ўзбеклар, форслар, озарбойжонлар, тожиклар ва туркманлар ҳам ўз намояндаси деб билади.

* 1905 йилда, 18 ёшида, Самарқандда янги услубдаги мактаб ташкил этади. Мугаассиблар бу мактабни 1912 йилда бекитиб қўядилар. 1917 йилга келиб, маслакдош дўсти Халим Каримнинг ҳовлисида «Ҳаёт» номли мактаб очади. Чор амалдорлари бу мактабни ҳам 1915 йилда ёпиб ташлайдилар.

* Самарқандда озарбойжон торзанлари (торчилари)нинг концертларини уюштирган. Ўзи улар билан бирга сахнага чиқиб тор чалган. 1919 йилда Узеир Ҳожибековнинг «У бўлмасин, бу бўлсин» асарини сахнага қўйган ва унда ўзи муҳаррир ролини ижро этган.

* «Маданияти ислом» асари Покистонда чоп қилинган. Лоҳур, 1927 (форс тилида). 240 бет.

* Ёзган хатлари «Моресолот» номи остида жамланиб (194 бет), Лоҳурда (Покистон) 1923-1933 йилларда беш марта форс тилида чоп этилган.

* В.В.Бартолднинг «Туркистон ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асари дастлаб усмонли турк тилида Мухторбек таржимасида чоп этилган. Туркчадан форсий, афғон, ўрду тилларига С.Ализода ўгирган ва бу китоб 1926 йилда Лоҳурда босилиб чиққан (370 бет).

* «Саодат асри» рўмони (1924) ҳамда шеърий мажмуалари 1925, 1926, 1928, 1934 йилларда Лоҳурда чоп этилган.

* «Владимир» хонада шундай рақам дарж этилган: у «юқорига» 400 та хат ёзган. Шулардан 40 таси - Сталинга, Молотовга, Кагановичга, Ворошиловга йўлланган.

* «Ўрисча-тожикча мукаммал луғат» муаллифларидан бири. Икки жидд. (1933-34). Тожикдавнашр, 1933.

Тузувчилар С.Р.Ализода, Али Исмойилзода. Мухаммаджон Юсуфий, Раҳим Ҳошим.

Таҳрир ҳайъати: С.Айний, С.Р.Ализода, Али Исмойилзода, Раҳим Ҳошим ва Мухаммаджон Юсуфий.

Абдусалом Дехотий ёзади: «Хотирамдан сира чикмайди: ушбу луғатни (мукаммал ўрисча-тожикча луғат назарда тутилади.-Ғ.С.) тартиб берувчилардан бири Саййид Ризо Ализода, тожик тилининг илк сарф (морфология) ва наҳв (синтаксис)нинг муаллифи бўлган бир олим, кўчама-кўча, эшикма-эшик юриб, турли-туман касб кишилари: деҳқонлар, темирчилар, қассоблар ва бошқаларга мурожаат этиб, атамалар ва халқ ибораларини улардан сўраб йиғнаган эди».

* Терговчи: «Сен, англиз шпиони, шунча тилни биласан: англиз, фаранг, форс, иброний, араб... Қайси разведкага хизмат қилганингни айт!..»

* Фарҳод бобосининг бўғин-бўғинидан ажралиб турган суяқларини гўрдан бирма-бир териб олади. Жағи бош суягидан ажралиб чиққанида, қарасаки, биттагина тиши сақланиб қолган экан. 59 - ёшда-я!..

* 2287 - иш (дело) С.Р.Ализодага мансуб.

* Ленинга 12 саҳифалик хат ёзган. Бу хат ҳозиргача топилмаган.

* «Маърифат қаҳрамони» фахрий унвони таъсис этилиб, у атиги 2 кишига насиб этган. Бири - Садриддин Айний, яна бири - Саййид Ризо Ализода.

ҲАДИСИ ШАРИФ

* Мўъминлар бир-бирларининг оғриқларига шерик бўлишлари керак. Бу бош оғриганда бамисоли бутун тана оғригани кабидир.

* Илмни ўрганиб, сўнг уни бошқаларга ўргатмаслик гўёки молу дунёни йиғиб, сарф қилмай кўмиб қўйиш билан баробар.

* Яхшиликни чиройли юзли кишилардан кутинглар.

* Ёшларигизнинг яхшилари - ўзини катта ёшдагилардек оғир тутадиганларидир. Катта ёшдагиларнинг ёмонлар эса - ўзини ёш болалардек енгил тутадиганларидир.

ҲОРДИҚ ҚЎНАЛҒАСИ

Саййид Ризо Ализода: Биринчи йил. Туркистон ибтидоий мактабларининг биринчи синфи учун тартиб берилгандур. Нашриёт ширкати «Зарафшон». Самарқандда Ғазоруф матбаасида таъб этилди. 1917-1935.

ЎҒРИ

Бир ўғри кечаси бир камбағалнинг уйига кирган эди. Ҳарчанд уйни ахтарди, бир нарса топа олмади. Уйнинг эгаси эса уйғоқ эди. Бошини кўрпадан чиқариб, айтди: «Азизим, беҳуда ташвиш тортмагин, чунки сан кечаси ахтарган нарсани ман кундузи бу уйдан топа олмайман». Ўғри онинг бу сўзидан кулиб, чиқиб кетди.

ОЧКЎЗЛИК

Бир бола йўлда кичкириб йиғлар эди: «Нимага йиғлайсан?» деб ундан бир йўловчи сўради. «Бир мири пулимни йўқотдим». Йўл ўтгувчи: «Йиғлама, ма санга бир мири». Бола пулни олиб яна йиғлади. Йўл ўтгувчи: «Эмди нимага йиғлайсан?» Бола: Агар бир миримини йўқотмаган бўлса эдим, эмди пулим икки мири бўлур эди!»

ДЕХҚОН ИЛА ОШНАСИ

Дехқон бозорга беда опорур эди. Йўлда ошнаси ила учрашиб саломлашди.

Ошноси: - Нима ташияпсиз, ўртоқ?

Дехқон: - Ўтун!

Ошноси: - Қандай ўтун, юкинғизда беда-ку!

Дехқон: - Агар бедалигини билсанғиз, нимага сўрайсиз?

Ошноси айтган сўзидан пушаймон бўлди.

ҲИММАТЛИК ГАДОЙ

Бир гадо ҳар куни шаҳарга чиқиб, кўчаларни кезиб, пул сўрар эди. Оқшомга бориб, тўпланган пулларини навосиз одамга берур эди. Биров ондин мунинг сабабини сўради. У деди: «Ман бир чароғ ҳукмидаман. Ўзгалар-чун ўзимни ёндираман. Ўз нафъига ҳар киши югурур, ўзга нафъига эр. киши югурур».

КИТОБДА УЧРАГАН АЙРИМ МАКОЛ, НАҚЛ ВА ҚАЙРОҚИ СЎЗЛАР

Игна барчани кийинтирар, лекин ўзи яланғоч.
Кўрга кеча ила кундуз баробар.
Олимнинг фасоди - оламнинг фасоди.
Такво тасбеҳда эмасдур.
Бировнинг мусибатига хурсанд бўлма.
Ажал ҳеч кимга муҳлат бермас.
Худонинг рисқини еганда, шукрини ҳам қил.
Қора кунга сурма керак эмас.
Осуда бўлай десанг, бировга зомин бўлма.
Худонинг мисли йўқдур.
Ўлим ҳақ, мерос ҳалол.
Золимнинг охири ямондур.
Давлат куфр ила қолур, лекин зулм ила қолмас.
Кўнгли қарога ваъз асар қилмас.
Бировнинг айбини изҳор қилмоқ айбдур.
Ҳар ишда низом керак.
Зохирда кўзи, ботинда бўри.
Бировнинг уйига изнсиз кирма.
Неъматда ҳозир, хизматда маъзур.
Дона-дона хирмон бўлур.
Ақл саллада эмас, каллададур.
Баққол синганда дўконида наққошлик қилур.
Аррани ички тарафга тортарлар.
Муаллим ила муҳаррир миллатнинг икки қўлидур.
Аввал эҳтиёт, сўнгра таваккул.
Бировни иззат қилган ўзи азиз бўлур.
«Исроил» ҳазрати Яъқубнинг лақаби эди.
Ҳар ким ойнада ўз сувратини кўрур.

ФАЙБУЛЛОҲ ҲОЖИ АС-САЛОМ:

«Сиз борсизки, мен борман ... »
(Сўнгсўз ўрнида)

Сиз билан хайр-хўшлашадиган фурсат ҳам етди, бардошли ўқувчим. Дийдор кўришиш яхши. Дейдилар-ку: меҳмоннинг келиши яхши, кетиши ёмон. Ҳаётда Сиз билан балким танишдирмиз, балким бегона. Инчунин, мана шу «бегона» деган сўзни жиним сира ёқтирмайди. Мумкин, шу топгача бегона бўлсак бўлгандирмиз ҳам. Аммо мана бу асаримни (ёки бошқаларини) ўқиб чиққанингиздан буёғига, иқроор бўлинг, бегона эмасмиз. Қадрдонмиз. Одатда, китобни ўқиб чиққан одам, уни «тугатдим», дейди. Шундаймикан? Аслида, у тугатмади, балки танишиш, мушоҳада, баҳсни энди бошлаган бўлса ажаб эмас. Негаки, бундан буён матн мазмуни, ўй-фикрларим Сизнинг кўзларингиздан — ёдингизга.

дилингизга, кўнгил мулкингиз ихтиёрига кўчди. Агар ихлосманд бўлсангиз, мен, муаллиф сифатида, ваъда бераманки, ҳеч қачон Сизни ёлғизлатиб қўймайман. Ишонаверинг. Биз ғойибона мулоқот қилишда давом этамиз. Сиз мен билан биргаликда камина жанобингиз тилга олган, таҳлил қилган ҳодиса-воқеалар, одамлар, хилма-хил тақдирлар, давр шамоллари, инсоннинг боши — Аллоҳнинг тоши эканлиги ҳақида ўйлай бошлайсиз. Мен Сизни кўнгил ойнасида кўриб тураман: фикримни тасдиқлайсиз, бош ирғайсиз ёки бошингизни сарак-сарак қиласиз, гапларим ўзингизнинг ҳам тилингиз учидан турганини эътироф этасиз ёки даъволаримга қўшилмайсиз. Ихтиёрингиз. Ким билсин, эҳтимол, менинг «қахрамоним» хусусида андак ёхуд бусбутун бошқачароқ фикрда бўлишингиз ҳам мумкин. Начора. Ҳаёт бу ҳаёт. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам, аминман ва Сиз ҳам иқрор бўлишингизни хоҳиш этардимки, менинг даъволариму иқроримга, ё бўлмаса раддияларимга бефарқ, лоқайд қололмайсиз. Бармоқларим шоҳ томирингиз устида туради. Қулоқларим қалбингизга туташ. Мутолаа давомида неча марталаб Сизни ҳар хил ҳолатларда учратганман: гоҳо менга қўшилиб жунбишга келасиз, ҳамдардлик юзақидан бир неча марта кўзларингиз намланганига ҳам иқрор бўлмай иложим йўқ. Сабаби маълум. Бир қанча саҳифаларни, яшириш чиқора, ўзим ҳам йиғлаб-йиғлаб ёзганман. Оқ қоғозга дув тўкилган кўз ёшларим менинг ёна-ёна қалам сурганимни, қалб жароҳатларимни, муқаддас сирларимни ошкор

қилиб қўйишини инкор этолмайман. Боя айтганимдай, ҳаёт бу ҳаёт. Ўз ожизлигим учун Сиз шафқатли, мунис ва меҳрибон китобхонларимдан узрхоҳлигим бор. Мен, толиққан, кекса ва ожиз хожи бобонгиздан хафа бўлмангиз, азизларим ...

Во дариғ! Юқоридаги сўнги сатрларда устоз Файбулла хожи ас-Салом қавми қариндошлари, дўстлари, биз шогирдлари, домланинг навбатдаги янги китоби ёки мақолаларини интизорлик билан кутиб турган мухлислари билан ризолашиб олган эканлар.

«Ўлим ҳам ҳар хил бўларкан, - деб бош бошлайди Файбуллоҳ ас-Салом ҳақидаги ёднома мақоласини таниқли ношир ва журналист Ислон Шоғуломов, биров касаллик азобидан, яна биров ушалмаган орзулари армонидан, бошқаси ғийбатдан, ҳасаддан...

Лекин аллома Файбуллоҳ ас-Салом эса қувончдан, ҳаяжондан ўтди. Унинг юраги - бу дунёнинг минг турфа озору ранжини кўравериш анчайин ҳилвираб қолган жони бу қувончни кўтаролмади, чоғи. Зотан, назаримда 'унинг умр мазмуни, интилишлари айнан мана шу қувончга етиш орзусида доимо талпинар эди. Узок йиллар Тошкент давлат университетда ишлаган, кўплаб шогирдлар етиштириб тарбиялаган, ўз инсоний мактабини бунёд этган, боз устига шу даргоҳда таржима назарияси ва амалиёти кафедрасига асос солган олим учун бу илм масканига «Миллий университет» мақомининг берилиши таъбир жоиз бўлса, орзуларининг рўёби эди. Домла шу муносабат

билан бўлаётган йиғилишда гапираётиб, миллий университет деган олий мақомнинг ўрни, қиммати, аҳамияти, масъулияти ҳақида гапираётиб... оламдан ўтди.

Эл орасида, эл кўзи олдида ҳаёт билан видолашган инсонни жаннати дейишади. Зеро, бу киши жаннати мусулмон эди.

Ўлим барҳақ. Бу буюк сирни фақат умрини сермазмун ишларга бағишлаган азамат инсонларгина инкишоф этишга қодирлар. Файбуллоҳ ас-Салом изида келаётган юзлаб, минглаб шогирдлари, дўстлари унинг сиймосида жаннатий инсонни кўрибдиларми, иншоолоҳ, унинг руҳи абадий шод бўлгай».

Устозимиз Файбуллоҳ хожи ас-Саломни яратганнинг ўзи раҳмат айлаган бўлсин!

Алишер Навоий номидаги СамДУ нашр-матбаа маркази яқин келажакда устоз Файбуллоҳ ас-Салом қаламига мансуб бўлган бир қатор асарларни, шу жумладан устознинг академик Иброҳим Мўминов, профессор Нуриддин Шукуров ҳақидаги хотираларини чоп этишни режалаштирган.

Халқимизда «Зар қадрини заргар билади» деган нақл бор. 2001 йилнинг 18-19 январ кунлари Самарқанд давлат чет тиллар институтида шу олийгоҳ раҳбарияти (Ю.Н.Абдуллаев)нинг ташаббуси билан «Бадиий таржиманинг лингвостилистик масалалари» мавзусидаги илмий анжуман - «Файбуллоҳ ас-Саломхонлик» бўлиб ўтади.

Анжуманда профессор Файбуллоҳ ас-Салом хотирасини абадийлаштириш, устознинг бой илмий-ижодий меросини келажак авлодларга етказиш мақсадида Файбуллоҳ Ҳожи ас-Салом жамгармасини тузиш ... ва бу бағоят савобли ишларнинг дебочаси сифатида «Профессор Файбуллоҳ ас-Салом замондошлари хотирасида» деб номланган китобни чоп этиш хусусида ҳам кенгашиб олинса, нур устига аъло нур бўлур эди.

МУНДАРИЖА

Рўйхатларда йўқ эди номи..... 3

ФОЗИЛ ИНСОН ҚИССАСИ

Уни «Оғо» дер эдилар

Чумолига озор бермаган инсон.....	12
Такдирнинг ўйини.....	13
Дорул Ализода.....	15
Тарих .- қози.....	18
Ақл дастидан дод!.....	20
«Арман тилини Ализодадан ўрганинг».....	22
Дўзахда ҳам одам яшайди.....	24
Тириклигида-ку қилмадинг обод.....	26
Иброний тилини билишнинг икки хосияти. Биринчи хосият.....	29
Саййид Ризонинг сўнгги шеъри.....	31
Иккинчи хосият.....	31
«Қафас ичра қизил гул».....	34
Соғиниб келдим сизи (Ўз вақтида ўқилмаган марсия).....	36
Битиклар.....	37
Парчаланган умр.....	38
Мутафаккир.....	41
Оғу ва малҳам.....	44
Зарралар.....	47
Шаҳодатнома. Буюк мотам.....	48
Воқеанома. Мавлоно Баракатуллоҳ.....	51

Али Акбар Собир Тоҳирзода.....	53
Исмоилбек Ғаспирали.....	53
Ғайзулло Ҳўжа.....	55
«Ғадоӣ халта».....	57
Раввинский ёхуд зиндон сабоқлари. Прокурор.....	58
Ёмонга калтак - яхшига ишора.....	60
«Базми Ғамшид».....	61
Мухтасарнома.....	65
Ҳадиси Шариф.....	68
Ҳордиқ кўналғаси.....	68
Ўғри.....	68
Очкўзлик.....	69
Дехқон ила ошнаси.....	69
Ҳимматлик гадоӣ.....	69
Китобда учраган айрим мақол, нақл ва қайроқи сўзлар.....	70
Ғайбуллоҳ Ҳожи ас-Салом: «Сиз борсизки, мен борман	71

Ғайбуллоҳ ас-Салом

ҒОЗИЛ ИНСОҢ ҚИССАСИ

Нашрга тайёрловчи
ва сўз боши муаллифи

Салоҳиддин Ҳайитов

Муҳаррир

Азмиддин Носиров

Катта техник муҳаррир

Ҳайитбой Амирдинов

15.XI.2000 йилда босишига рухсат этилди.

*№86, буюртма, 4,75 босма табоқ,
ҳажми 60x84 1,16. Адади 1000 нусха.*

*СамДУ Нашр-матбаа маркази босмаҳонасида чоп этилди.
703004, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.*